

ΤΙΤΛΟΣ: Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ.

ΑΦΙΕΡΩΣΗ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ABSTRACT.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ.	8
1.1 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	8
1.2 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	12
1.3 ΘΕΩΡΙΕΣ ΜΑΘΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ.	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	19
2.1 ΦΑΝΕΡΗ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ	19
2.2 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ.	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	26
3.1 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	26
3.2 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ.....	31
3.3 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ...35	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ.....	41
4.1 ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ	41
4.2 ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.	44
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	49
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	51

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να αναλύσει τις μεταβλητές ιδιοσυγκρασίας και γονικής μέριμνας, καθώς σχετίζονται με την προληπτική και αντιδραστική επιθετικότητα στα παιδιά. Οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους οι γονείς διαμορφώνουν την ανάπτυξη των παιδιών τους ήταν μια τακτική πηγή θεωρητικών από τους επιστήμονες, τους φιλόσοφους και το κεντρικό στάδιο από τους ίδιους τους γονείς. Στο πλαίσιο της επιστημονικής προοπτικής, μεγάλο μέρος του εμπειρικού έργου που συνδέει τη γονική συμπεριφορά με τα αναπτυξιακά αποτελέσματα στα παιδιά έχει παραχθεί από εκείνους που εργάζονται στην ψυχολογία, την κοινωνιολογία και την εγκληματολογία. Αλλά και άλλες επιστήμες συνέβαλαν τόσο σε θεωρίες και μεθόδους, όπως ιστορικούς, ανθρωπολόγους και βιολογικές επιστήμες. Επί παραδείγματι, οι διαπιστώσεις από την ηθολογία έχουν αποδείξει τη βιολογική βάση και την εξελικτική σημασία της προσκόλλησης του παιδιού στον γονέα, ενώ η έρευνα στη φυσιολογία, την ενδοκρινολογία και τη γενετική έχει επηρεάσει σημαντικά την κατανόησή μας για την γονική μέριμνα και τις επιπτώσεις της στους απογόνους. Ωστόσο, υπάρχουν και πιο πειστικά και πρακτικά κίνητρα που προκαλούν ενδιαφέρον για αυτό το θέμα. Η πιο συχνή αιτία μεταξύ αυτών είναι η αυξανόμενη ανησυχία για το μεγάλο και ίσως αυξανόμενο ποσοστό παιδιών με σημαντικά εκπαιδευτικά, κοινωνικά και υγειονομικά προβλήματα, σε συνδυασμό με την πεποίθηση ότι η τροποποίηση του οικογενειακού περιβάλλοντος μπορεί να αποτελέσει ισχυρό μέσο για τη βελτίωση της ζωής των παιδιών και των ευκαιριών ζωής.

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyze temperamental and parental variables as they relate to proactive and reactive aggression in children. The various ways in which parents shape the development of their children was a regular source of theoreticians from the scientists, philosophers and the central stage by the parents themselves. In the context of the scientific perspective, much of the empirical work linking parenting behavior to developmental results in children has been produced by those working in psychology, sociology and forensics. But other sciences have contributed both to theories and methods, such as historians, anthropologists and biological scientists. For example, findings from ethology have proven the biological basis and the evolutionary importance of attaching the child to the parent, while research into physiology, endocrinology and genetics has significantly influenced our understanding of parental responsibility and its implications for descendants. However, there are even more pressing and practical incentives that are of interest in this issue. The most common cause among these is the growing concern about the large and possibly growing percentage of children with significant educational, social and health problems, coupled with the belief that modifying the family environment can be a powerful tool for improving children's lives and life opportunities.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εν αρχή θα πρέπει να σημειωθεί ότι γενικά αναφέρεται στις σχέσεις «γονέα-παιδιού» και όχι στις σχέσεις «μητέρα-παιδί» ή «πατέρα-παιδί» ειδικότερα. Οι διαφορές ως προς τον τρόπο με τον οποίο πλησιάζουν οι μητέρες και οι πατέρες και εκπληρώνουν τον ρόλο των γονέων έχουν, φυσικά, σημειωθεί και οι συγγραφείς έχουν θρηνεί την τάση της έρευνας να συμπεριλάβει μητέρες και πατέρες αμέλειας. Ωστόσο, δεν υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι οι βέλτιστες σχέσεις γονέων-παιδιού παίρνουν διαφορετική μορφή για τις μητέρες ή τους πατέρες και φαίνεται ότι οι βασικές διεργασίες που συνδέουν τις σχέσεις γονέα-παιδιού με τα αποτελέσματα των παιδιών είναι γενικά παρόμοιες για τους γονείς και των δύο φύλων. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να επισημανθεί πως οι μητέρες και οι πατέρες μόνο όταν έχουν βρεθεί σταθερές σημαντικές διαφορές στους ρόλους και τις λειτουργίες που αυτοί επιτελούν.

Επιπλέον, μία από τις σημαντικότερες τάσεις στην έρευνα των γονέων κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας ήταν η επίτευξη μεγαλύτερης κατανόησης της προέλευσης των σχέσεων γονέα-παιδιού, της σημασίας που έχουν για τους γονείς και τα παιδιά και των αποτελεσμάτων που έχουν σε μια σειρά αποτελεσμάτων σ' αυτά τα παιδιά. Υπάρχουν διάφορα παραδείγματα για τον τρόπο με τον οποίο το «πλαίσιο» χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα, υποδηλώνοντας οτιδήποτε προέρχεται από την κουλτούρα ενός ατόμου σε ένα κοινωνικό περιβάλλον (π.χ. γειτονιά με υψηλό ποσοστό βίας). Δεν έχει ακόμα προκύψει σαφής συναίνεση ως προς το ποια οριοθέτηση του πλαισίου μπορεί να είναι πιο σχετική ή χρήσιμη. Ως αποτέλεσμα, η έννοια του «πλαισίου» στην αναφορά της επιθετικότητας των παιδιών έχει επικριθεί μερικές φορές λόγω των ιδιομορφιών και των αβεβαιοτήτων όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει τώρα ουσιαστικά στοιχεία ότι τουλάχιστον ορισμένες σχέσεις μεταξύ της σχέσης γονέα-παιδιού και της ευημερίας των παιδιών διαφέρουν αξιόπιστα σε υποπληθυσμούς και κοινωνικούς χώρους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ.

1.1 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.

Η επιθετικότητα παιδικής ηλικίας συνδέεται σταθερά με διάφορες πτυχές της ταυτόχρονης κακής προσαρμογής, συμπεριλαμβανομένης της κατάθλιψης, της συναισθηματικής απορρύθμισης, της θυματοποίησης και των ανεπαρκών σχέσεων μεταξύ των παιδιών. Συνδέεται επίσης με μεταγενέστερη ψυχοκοινωνική δυσλειτουργία, συμπεριλαμβανομένης της απόρριψης από παιδιά, της ακαδημαϊκής αποτυχίας και της εφηβικής εγκληματικότητας, καθώς και της ανεργίας, της αντικοινωνικής συμπεριφοράς και της εγκληματικότητας στην ενηλικίωση. Ωστόσο, διάφοροι τρόποι εννοιοποίησης και υποδιαίρεσης των επιθετικών παιδιών έχουν οδηγήσει σε συγκλίνουσες διαπιστώσεις ότι όλες οι επιθετικές συμπεριφορές δεν είναι εξίσου ακατάλληλες και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να σχετίζονται με θετική προσαρμογή. Ένα εκτεταμένο έργο για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση διακρίνει συνήθως μεταξύ εκείνων που είναι μόνο επιθετικοί (δηλαδή, φοβερίζει) και εκείνοι που είναι τόσο επιθετικοί όσο και θύματα (δηλαδή, επιθετικά θύματα), και άφθονα στοιχεία δείχνουν ότι οι επιθετικοί νεαροί που δεν είναι θύματα είναι πιο ψυχοκοινωνικά προσαρμοσμένες από εκείνες που θύμιζαν επίσης. Οι διακρίσεις συνήθως γίνονται ανάμεσα σε εμφανείς μορφές επιθετικότητας (π.χ. χτυπήματα) και κοινωνικές (π.χ., κουτσομπολιό ή διάδοση φήμης)¹.

Κάποια στοιχεία υποδεικνύουν ότι η θέσπιση μορφών επιθετικότητας που είναι μη-κανονιστικές του φύλου συνδέεται πιο στενά με την ψυχοκοινωνική δυσλειτουργία από ό, τι οι κανονιστικές μορφές επιθετικότητας των φύλων. Αν και κάθε μία από αυτές τις διακρίσεις μπορεί να έχει υπόσχεση στην εξήγηση των διαφορών στις σχέσεις της επιθετικής συμπεριφοράς με την ψυχοκοινωνική προσαρμογή, εστιάζουμε στη λειτουργική διάκριση που επιτελεί η επιθετικότητα. Η

¹ Meloy JR (1988) *The psychopathic mind: origins, dynamics and treatment*. Northvale, NJ: Jason Aronson

διάκριση μεταξύ ενεργητικών και αντιδραστικών λειτουργιών επιθετικότητας έχει μακρά ιστορία και αυτές οι διαφορετικές λειτουργίες πιστεύεται ότι έχουν ξεχωριστές υποκείμενες κοινωνικές νοοτροπίες. Τα μικτά εμπειρικά στοιχεία υποδηλώνουν ότι αυτοί οι δύο τύποι επιθετικότητας σχετίζονται διαφορεικά με την ψυχοκοινωνική προσαρμογή. Ο πρωταρχικός στόχος αυτής της μετα-ανάλυσης είναι να διευκολύνει τη διασαφήνιση αυτών των διαφορετικών σχέσεων προληπτικής και αντιδραστικής επιθετικότητας με την ψυχοκοινωνική προσαρμογή. Οι λειτουργίες της επιθετικότητας αναφέρονται στο κίνητρο του επιτιθέμενου και έχουν ιστορικά διακριθεί σύμφωνα με τις γραμμές της προληπτικής έναντι της αντιδραστικής επιθετικότητας. Η προληπτική επιθετικότητα αναφέρεται σε σκόπιμες πράξεις που κατευθύνονται προς την επίτευξη των επιθυμητών στόχων. Αντίθετα, η ενεργητική επιθετικότητα αναφέρεται σε θυμωμένες, συχνά συναισθηματικά απελευθερωμένες, αντιδράσεις σε αντιληπτά αδικήματα ή απογοητεύσεις².

Μάλιστα, οι διαφορετικές θεωρητικές προοπτικές θέτουν ξεχωριστές κοινωνικές γνωσιακές διαδικασίες για κάθε λειτουργία επιθετικότητας. Κάθε μία από αυτές τις κοινωνικές-γνωστικές διαδικασίες έχει αποδειχθεί ότι προβλέπει ανεξάρτητα την ενεργητική επιθετικότητα μεταξύ των παιδιών. Το μοντέλο επιθετικότητας της κοινωνικής πληροφόρησης του Dodge ενσωματώνει αυτές τις κοινωνικές νοητικές σκέψεις πιο άμεσα σε τέσσερα βήματα (πρόσβαση απάντησης ή κατασκευή) και 5 (απόφαση απόκρισης) του μοντέλου του. Η ενεργητική επιθετικότητα βασίζεται στο μοντέλο επιθετικότητας και ενσωματώνεται ως βήματα 1 (κωδικοποίηση συμβόλων) και 2 (ερμηνεία συμβόλων) στο μοντέλο επεξεργασίας κοινωνικών πληροφοριών του Dodge. Πράγματι, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι αντιδραστικώς επιθετικοί νέοι έχουν προκαταλήψεις σε αυτά τα στοιχεία κοινωνικής επεξεργασίας πληροφοριών, όπως οι εχθρικές παραμορφώσεις απόδοσης, σύμφωνα με αυτό το μοντέλο. Αρκετοί λόγοι συλλογιστικής υποδεικνύουν επίσης ότι η

² Hubbard JA, Smithmyer CM, Ramsden SR, Parker EH, Flanagan KD, Dearing KF, Relyea N, Simons RF (2002) Observational, physiological, and self-report measures of children's anger: relations to reactive versus proactive aggression. *Child Dev* 73:1101–1118

προληπτική και η αντιδραστική επιθετικότητα σχετίζονται διαφορετικά με τη δυσλειτουργία. Πρώτον, δεδομένης της συχνά θυμωμένης και συναισθηματικά μη ρυθμισμένης ποιότητας, θα μπορούσε κανείς να αναμένει ότι η αντιδραστική επιθετικότητα, περισσότερο από την ενεργητική επιθετικότητα, θα προκαλούσε μεγαλύτερες αρνητικές αντιδράσεις από τους συνομηλίκους³.

Η προκύπτουσα ποιότητα των σχέσεων των παιδιών με τους συμμαθητές τους θα συνέβαλε περαιτέρω στην ψυχολογική δυσλειτουργία του. Αυτή η λογική υποδηλώνει ότι η λειτουργία της επιθετικότητας συμβάλλει άμεσα στη δυσλειτουργία. Η εμπλοκή σε αντιδραστική ή προληπτική επιθετικότητα μπορεί επίσης να χρησιμεύσει ως δείκτης για διαφορετικούς υποκείμενους παράγοντες που επηρεάζουν πιο άμεσα την ψυχοκοινωνική προσαρμογή. Εναλλακτικά, οι διαφορετικές σχέσεις κάθε συνάρτησης επιθετικότητας με την προσαρμογή μπορεί να περιλαμβάνουν περισσότερες απομακρυσμένες μεταβλητές: εδώ, για παράδειγμα, διάφορες πτυχές του πρώιμου περιβάλλοντος στο σπίτι μπορούν να προβλέψουν τόσο τη χρήση αντιδραστικής επιθετικότητας όσο και διάφορες μορφές δυσλειτουργίας.

Τέλος, η κακή ψυχοκοινωνική προσαρμογή μπορεί να προβλέψει την αύξηση της αντιδραστικής επιθετικότητας περισσότερο από ό, τι η προληπτική επιθετικότητα: η απόρριψη και η θυματοποίηση από ομοτίμους μπορεί να προάγει πολλές καταστάσεις στις οποίες ένα παιδί θα είναι θυμωμένο και θα αντιδράσει σε προκλήσεις από ομοτίμους, οδηγώντας έτσι σε αυξήσεις αντιδραστικών όχι προληπτική επιθετικότητα. Παρόλο που η διάλυση αυτών των διαδικασιών απαιτεί διαχρονική και πειραματική εργασία (η οποία συζητάμε αργότερα), η πιθανότητα καθεμιάς θέτει ερωτήματα σχετικά με το βαθμό στον οποίο η αντιδραστική και η ενεργητική επιθετικότητα σχετίζονται διαφορετικά με διάφορους δείκτες δυσλειτουργίας. Μια δυσκολία στην ανίχνευση ξεχωριστών σχέσεων προληπτικής και αντιδραστικής επιθετικότητας στη δυσλειτουργία ήταν ότι τα μέτρα αυτών των

³ Little TD, Henrich CC, Jones SM, Hawley PH (2003) Disentangling the “whys” from the “whats” of aggressive behaviour. *Int J Behav Dev* 27:122–133

δύο λειτουργιών είναι συχνά πολύ συσχετισμένα. Τα στοιχεία για αυτό είναι εύκολα εμφανή ακόμη και σε μια περιστασιακή εξέταση της βιβλιογραφίας. Αν και οι αναλυτικές μελέτες παραγόντων απέδειξαν ότι αυτές οι δύο λειτουργίες εμφανίζονται ως δύο δομές, παραμένουν ερωτήματα σχετικά με την ικανότητα αξιολόγησης της προληπτικής και της αντιδραστικής επιθετικότητας σαφώς, και μάλιστα, αν μια τέτοια διάκριση έχει νόημα. Στην καλύτερη περίπτωση, αυτή η εξαιρετικά υψηλή αλληλοεπικάλυψη πιθανώς καλύπτει τη διαφορά που συσχετίζεται με την ύπαρξη κάθε τύπου επιθετικότητας⁴.

⁴ Weinshenker NJ, Siegel A (2002) Bimodal classification of aggression: Affective defense and predatory attack. *Aggression Violent Behav* 7:237–250

1.2 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Η σχολική επιθετικότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης από τα τέλη της δεκαετίας του '70, χάρη στην πρωτοποριακή έρευνα μεγάλης κλίμακας που διεξάγεται στις σκανδιναβικές χώρες. Από τότε, έχουν διατυπωθεί ποικίλοι ορισμοί για την παιδική επιθετικότητα από ερευνητές από όλο τον κόσμο, από διαφορετικούς πολιτισμούς και διάφορους κλάδους της επιστήμης. Παρόλο που υπάρχει εκτεταμένη επιστημονική συζήτηση σχετικά με τη φύση της επιθετικότητας, πολλοί ερευνητές ορίζουν το σημερινό φαινόμενο ως ένα υποσύνολο επιθετικής συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από⁵:

(1) εκ προθέσεως βλάβη που εκδηλώνεται από έναν μαθητή ή μια ομάδα μαθητών σε κάποιο άλλο μαθητή ή ομάδα μαθητών,

(2) επανάληψη των βλαπτικών ενεργειών, και

(3) αδυναμία του θύματος να υπερασπιστεί τον εαυτό του εξαιτίας μιας ανισορροπίας της σωματικής και ψυχολογικής δύναμης μεταξύ του φοβερού και του θύματος.

(4) αδικαιολόγητη επιθετικότητα που εκδηλώνεται χωρίς εμφανή λόγο,

(5) εμφανής απόλαυση από τον φοβερό, και

(6) μια αίσθηση καταπίεσης εκ μέρους του θύματος.

Η παιδική επιθετικότητα περιλαμβάνει διάφορες αρνητικές ενέργειες όπως σωματικές επιθέσεις, λεκτική επίθεση, κοινωνικό αποκλεισμό, σεξουαλική παρενόχληση, ενοχλητικά μηνύματα μέσω κινητού τηλεφώνου ή μέσω Διαδικτύου και υλικές ζημιές. Όσον αφορά την ερμηνεία του εκφοβισμού, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας επικεντρώνεται στην προσωπικότητα των παιδιών που εμπλέκονται σε περιστατικά εκφοβισμού. Τα ατομικά χαρακτηριστικά των φοβερών, θύματα και θύματα έχουν μακρά ιστορία έρευνας στην ψυχολογία. Ωστόσο, ορισμένες

⁵ Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Θιαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Θ. & Τσιάντης, Γ. 2000: 97

πρόσφατες μελέτες σχετικά με τον εκφοβισμό έχουν προσανατολιστεί από τη σχέση δυσαρέσκειας-θύματος με τα κοινωνικά περιβάλλοντα που περιβάλλουν την ανάπτυξη των παιδιών και τις περίπλοκες αλληλεπιδράσεις μεταξύ παιδιών και του περιβάλλοντος τους. Αυτές οι μελέτες υποθέτουν ότι το άτομο περιβάλλεται από ομόκεντρους κύκλους που εκπροσωπούν τα κοινωνικά πλαίσια, από το εγγύς στο περιφερικό, που επηρεάζουν την ανάπτυξή του και τη συμπεριφορά του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη του εκφοβισμού και της θυματοποίησης είναι η άμεση τοποθέτηση του παιδιού ή του εφήβου, που ορίζεται ως μικροσύστημα στην οικολογική αναπτυξιακή θεωρία, συμπεριλαμβανομένης της οικογένειας, του σχολείου, των συνομηλίκων και της γειτονιάς. Η θεωρητική και εμπειρική βιβλιογραφία που σχετίζεται με τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση έχει επικεντρωθεί κυρίως στα πλαίσια της οικογένειας και της κοινότητας, αλλά μόνο μερικές μελέτες έχουν διερευνήσει το ρόλο του σχολικού χώρου στο οποίο εκδηλώνονται τα περιστατικά εκφοβισμού. Φαίνεται ότι, παρόλο που η σχολική αντανάκλα τις στάσεις και τις αξίες της ευρύτερης κοινότητας, η οργάνωση της σχολικής μονάδας και η ποιότητα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών της σχολικής κοινότητας συμβάλλουν στην εντατικοποίηση ή τον περιορισμό της εκδήλωσης επιθετικών συμπεριφορών μεταξύ των μαθητών⁶.

Αναγνωρίζοντας τη σημασία του σχολικού περιβάλλοντος, το σχολείο, και όχι το άτομο, στο κέντρο του ευρετικού μοντέλου που παρουσιάζουν σχολική βία σε ένθετα πλαίσια. Λαμβάνοντας υπόψη τους διάφορους ορισμούς και τους περιορισμούς του όρου "επιθετικότητα", αυτό περιλαμβάνει τον εκφοβισμό, τη βία από συμμορίες, τον βανδαλισμό και άλλες βίαιες συμπεριφορές που εκδηλώνονται στο σχολικό περιβάλλον. Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του σχολείου που

⁶ Γιοβαζολιάς, Θ., Κουρκούτας, Η., & Μητσοπούλου, Ε. (2008). Σχολικός Εκφοβισμός, Θυματοποίηση και Τύποι Διαπαιδαγώγησης του Πατέρα: Ψυχοπαιδαγωγικές και Συμβουλευτικές Παρεμβάσεις. Στο Μ. Μαλικιώση & Α. Παπαστυλιανού (επιμ). Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στους Άντρες. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

σχετίζονται με την επιθετικότητα γενικότερα, αυτά μπορούν να χωριστούν σε δύο κύριες κατηγορίες:

(α) διαρθρωτικά ή εξωγενή χαρακτηριστικά που είναι σε μεγάλο βαθμό εκτός του ελέγχου του σχολείου, όπως το μέγεθος του σχολείου ή η φτώχεια στην κοινότητα, και

(β) τα εσωτερικά χαρακτηριστικά του σχολείου που βρίσκονται υπό τον έλεγχο του σχολείου, όπως το σχολικό κλίμα ή η ανταπόκριση του σχολείου στον εκφοβισμό και τη βία.

Τέλος, το αντικείμενο της παρούσα εργασίας είναι η εξέταση της δεύτερης κατηγορίας χαρακτηριστικών που εξαρτώνται από την σχολική κοινότητα και όχι τα εξωγενή χαρακτηριστικά που καθορίζονται και καθορίζονται από εξωτερικούς παράγοντες στα σχολεία⁷.

1.3 ΘΕΩΡΙΕΣ ΜΑΘΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ.

Ο σπουδαιότερος θεωρητικός στον τομέα της μοντελοποίησης είναι αναμφίβολα η Bandura⁸. Το 1963, ο ίδιος και οι συνεργάτες του περιέγραψαν πώς τα παιδιά μιμούνται την επιθετική συμπεριφορά των κινηματογραφικών μοντέλων. Παρόλο που η ταυτοποίηση αναφέρθηκε εν συντομία σε ένα άλλο πλαίσιο, είναι προφανές ότι η Bandura δεν το θεωρούσε παράγοντα μεγάλης σημασίας στη διαδικασία μοντελοποίησης. Αυτό είναι αινιγματικό, στην πραγματικότητα έκανε μια μελέτη σχετικά με την επίδραση της αναγνώρισης ως μεσολαβητή στη διαδικασία της παράλληλης μάθησης. Ο παρών συντάκτης προτείνει ότι τουλάχιστον τέσσερις παράγοντες είναι σημαντικοί όσον αφορά τη παραχώρηση μιμητικών μοντέλων (η δεδομένη σειρά δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει σειρά σπουδαιότητας)⁹:

1. ο βαθμός ομοιότητας μεταξύ της κατάστασης μοντέλου και της πραγματικής κατάστασης,
2. ταυτοποίηση με το εν λόγω μοντέλο,
3. αν το μοντέλο είναι διάδοχο ή όχι (ενδιάμεση ενίσχυση), και
4. το ύψος της έκθεσης στην εν λόγω κατάσταση μοντέλου.

Η ανάθεση της σημασίας στην αναγνώριση στη διαδικασία μοντελοποίησης δεν είναι νέα αυτή καθαυτή. ένας σημαντικός προγνωστικός παράγοντας επιθετικότητας / και πρότεινε ότι αν τα παιδιά αρέσουν και εντοπίζονται με επιθετικά μοντέλα, επαναλαμβάνουν τα «επιθετικά σενάρια» στο δικό τους μυαλό, ενισχύοντας έτσι την τάση να συμπεριφέρονται με παρόμοιο τρόπο »Η ταυτοποίηση με τα μοντέλα θα μπορούσε να ερμηνευτεί με όρους συμπεριφορισμού ένα είδος δευτερεύουσας ενίσχυσης: εάν ο παρατηρητής έχει ένα στοργικό δεσμό με το μοντέλο, αυτό θα προδιαθέτει το άτομο να μιμείται τη συμπεριφορά του μοντέλου για

⁸ Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1963). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 575-582

⁹ Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis. *Developmental Psychology*, 1-5, 6U-660.

την ικανοποίηση που θα προσφέρει. Αυτό είναι δυνατό, ίσως ακόμη και πιθανό (αν και δύσκολο να αποδειχθεί), και σίγουρα μπορεί να είναι μέρος της αλήθειας. Ωστόσο, δεν μπορεί να εξηγήσει τη συνήθη επιθετικότητα, όταν ο παρατηρητής μιμείται αρνητικά συμπεριφορικά πρότυπα ενός μοντέλου που δεν του αρέσει καν. Εάν ο όγκος της έκθεσης είναι συντριπτικός, ο παρατηρητής δεν μπόρεσε να ενσωματώσει εναλλακτικά σενάρια. Σε κρίσιμες, αγχωτικές καταστάσεις, όταν ένα άτομο είναι πολύ ενεργοποιημένο από φυσιολογικούς όρους, αυτός ή αυτή είναι πιθανό να αντιδράσει σε ένα αίσθημα, βασιζόμενος στο πρώτο σενάριο συμπεριφοράς που έρχεται στο νου. Αυτό μπορεί να είναι ένα επιθετικό σενάριο - το οποίο το άτομο κανονικά δεν θα χρησιμοποιήσει, από μια βίαιη ταινία ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση μοντέλου, υπό τον όρο ότι έχει δημιουργηθεί μια αρκετά σταθερή συσχέτιση με αυτό το συγκεκριμένο σενάριο. Προκειμένου να κατανοηθεί γιατί επιλέγεται ένα συγκεκριμένο σενάριο, ο αντίκτυπος των τεσσάρων παραγόντων που αναφέρθηκαν πρέπει να σταθμιστεί ο ένας με τον άλλο¹⁰.

Επιπλέον, η επιθετικότητα είναι ένα αρνητικό φαινόμενο που επηρεάζει τη ζωή πολλών μαθητών παγκοσμίως. Η έρευνα στην Ελλάδα δείχνει ότι περίπου το 7% έως 15% των μαθητών έχουν βιώσει στο σχολείο και ότι περισσότερο από το 5% των μαθητών έχουν εμπλακεί σε συμπεριφορά εκφοβισμού. Ο συνηθέστερος τύπος σχολικού εκφοβισμού στα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα φαίνεται να είναι προφορικός εκφοβισμός, ενώ στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης οι μορφές που παρατηρούνται συνήθως είναι ο σεξουαλικός εκφοβισμός, οι φήμες και ο εκφοβισμός στον κυβερνοχώρο. Η μεταβολή των ποσοστών που αναφέρονται στις ελληνικές μελέτες ενδεχομένως αντικατοπτρίζει τις διαφορές στην ηλικία, τα χαρακτηριστικά του δείγματος και τις μεθοδολογίες που χρησιμοποιούνται στις διάφορες μελέτες. Η σχολική επιθετικότητα αναφέρεται σε βίαιες και επιθετικές συμπεριφορές που εκδηλώνονται από τους μαθητές με εκούσιο επαναλαμβανόμενο

¹⁰ Schank, R., & Abelson, R. Q97n. Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge. Hillsdale, Nf: Lawrence Erlbaum.

τρόπο και στοχεύουν στην πρόκληση σωματικού ή ψυχολογικού πόνου σε άλλους μαθητές μέσα ή έξω από το σχολείο.

Ειδικότερα, η σχολική επιθετικότητα και η θυματοποίηση οδηγούν σε ένα ευρύ φάσμα σωματικών και ψυχολογικών προβλημάτων υγείας. Οι μαθητές που έχουν υποστεί θύματα έχουν αυξημένο κίνδυνο ανάπτυξης πονοκεφάλων, κατάθλιψης, δυσκολιών στον ύπνο, νευρικότητας, κατάθλιψης, άγχους και συμπτωμάτων διαταραχής του μετατραυματικού στρες, καθώς και σοβαρών ακαδημαϊκών ελλειμμάτων. Αυτά τα προγράμματα κατά της εκφοβιστικής συμπεριφοράς θεωρείται ότι είναι αποτελεσματικά εφαρμόζουν μια ολιστική προσέγγιση. Η φιλοσοφία τους βασίζεται σε μια κοινωνικο-οικολογική προοπτική, υπό την οποία υπεύθυνοι για την αιτιολογία του φαινομένου είναι πολλοί παράγοντες. Με τον ορισμό της πρόληψης του εκφοβισμού ως κύριου στόχου, οι δράσεις που υλοποιούνται στοχεύουν στην ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ των μελών της σχολικής κοινότητας και στην ενίσχυση του αισθήματος ασφάλειας στο σχολικό περιβάλλον. Μάλιστα, τα κοινά στοιχεία αυτών των προγραμμάτων περιλαμβάνουν την κατάρτιση εκπαιδευτών στην αναγνώριση και την επιτυχή επέμβαση σε περιπτώσεις εκφοβισμού, στην εκπαίδευση των μαθητών για αλλαγή της στάσης τους απέναντι στο εκφοβισμό και στη συμμετοχή γονέων¹¹.

Σημαντικά στοιχεία έχουν συμβάλει με θετικά αποτελέσματα στη μείωση του εκφοβισμού και της θυματοποίησης είναι η ένταση του προγράμματος για παιδιά και δασκάλους, η κατάρτιση των εκπαιδευτικών, η ανάπτυξη κανόνων για την τάξη, η συνεργατική ομαδική εργασία και η εμπλοκή των γονέων, όπως συνεδριάσεις και πληροφορίες για τους γονείς. Μια πρόταση που προβλήθηκε πρόσφατα περιλαμβάνει την αύξηση των παραγόντων που θα μπορούσαν δυνητικά να αποκαταστήσουν και να εξαλείψουν τις συμπεριφορές εκφοβισμού και θυματοποίησης. Η σχολική προσαρμογή έχει οριστεί ως αποτέλεσμα των προσπαθειών των μαθητών να

¹¹ Μπούζος, Α., (1998). «Ο Εκπαιδευτικός ως Λειτουργός Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού». ΑΘΗΝΑ: Λύχνος.

προσαρμοστούν στις απαιτήσεις του σχολικού περιβάλλοντος και αυτές οι απαιτήσεις είναι πολύ πιθανότερο να επιτευχθούν όταν οι μαθητές έχουν θετική στάση απέναντι στο σχολείο. Δεδομένου ότι το άγχος που συνδέεται με την ανικανότητα των μαθητών να αντιμετωπίσουν το περιβάλλον του σχολείου, είναι δυνατόν να τους οδηγήσουν σε περιστατικά εκφοβισμού και θυματοποίησης, η θετική στάση απέναντι στο σχολείο εμφανίστηκε ως ένας σημαντικός παράγοντας πρόβλεψης της σχολικής προσαρμογής. Από την άλλη πλευρά, έχουν αναφερθεί με συνέπεια οι αρνητικές σχέσεις μεταξύ σχολικής απόλαυσης και θυματοποίησης. Έτσι, ένας δευτερεύων σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν να επιβεβαιώσει τα παραπάνω συμπεράσματα με την προσδοκία ότι ένα αποτελεσματικό πρόγραμμα καταπολέμησης του εκφοβισμού θα συνδέεται με αυξήσεις στις σχολικές νοοτροπίες και μειώσεις στη σχολική αποφυγή¹².

¹² Σώκου, Κ., Η προαγωγή της Ψυχικής και κοινωνικής υγείας ως πολιτικής πρόληψης της βίας στο σχολείο, περιοδικό Αφιέρωματα, Κλιμακα ΜΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

2.1 ΦΑΝΕΡΗ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Υπάρχουν ολοένα και περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία ότι η επιθετική συμπεριφορά των παιδιών ενσωματώνει περισσότερο από την εμφάνιση σωματικής βλάβης. Συγκεκριμένα, αυτές οι μορφές επιθετικότητας θεωρούνται από τα θύματα ως εξίσου επιβλαβείς με τη φυσική επιθετικότητα, με μια σειρά αρνητικών επιπτώσεων, όπως το άγχος, η κατάθλιψη και ακόμη και ο αυτοκτονικός ιδεασμός. Διαφορετικές ετικέτες έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν αυτές τις πιο λεπτές μορφές επιθετικότητας, συγκεκριμένα έμμεση επιθετικότητα, σχεσιακή επιθετικότητα και κοινωνική επιθετικότητα. Οι τρεις όροι αναφέρονται στην κοινωνική χειραγώγηση των σχέσεων μεταξύ τους, προκειμένου να βλάψουν ένα άλλο άτομο, αλλά η έμμεση επιθετικότητα είναι κυρίως συγκαλυμμένη στη φύση, ενώ η σχετική επιθετικότητα μπορεί να είναι τόσο συγκαλυμμένη. Η κοινωνική επιθετικότητα, από την άλλη πλευρά, συμπεριλαμβάνει τόσο αυτονόητες όσο και συγκαλυμμένες συμπεριφορές και επιπλέον περιλαμβάνει επίσης και μη λεκτική επιθετική συμπεριφορά. Για λόγους απλότητας, θα χρησιμοποιήσουμε αυτούς τους όρους εναλλάξιμα στο υπόλοιπο αυτού του άρθρου να αναφέρεται σε αυτές τις μορφές επιθετικής συμπεριφοράς¹³.

Καθώς οι λεκτικές και κοινωνικές νοητικές δεξιότητες εξελίσσονται, τα παιδιά αρχίζουν να χρησιμοποιούν τη λεκτική επιθετικότητα και τελικά, προς το τέλος της πρώιμης παιδικής ηλικίας, προσθέτουν κοινωνική επιθετικότητα στο ρεπερτόριό τους. Επειδή οι σωματικές και λεκτικές μορφές επιθετικότητας είναι κοινωνικά λιγότερο αποδεκτές και επειδή η κοινωνική επιθετικότητα μπορεί να είναι τόσο επιζήμια με πολύ μικρότερο κίνδυνο αποτροπής, η κοινωνική επιθετικότητα

¹³ Bjoerkqvist, K., Oesterman, K., & Kaukiainen, A. (1992). The development of direct and indirect aggressive strategies in males and females. In K. Bjoerkqvist & P. Niemelae (Eds.), *Of mice and women: Aspects of female aggression* (pp. 51–64). San Diego, CA: Academic Press

τελικά γίνεται η πρωταρχική στρατηγική. Έτσι, τα παιδιά δεν θα μάθαιναν τόσο πολύ να μην χρησιμοποιούν επιθετική συμπεριφορά, αλλά μάλλον να μάθουν να αντικαθιστούν σταδιακά τη φυσική επιθετικότητα με πιο λεπτές στρατηγικές επίθεσης. Παρόμοιες έρευνες αναφέρουν ότι η φυσική επιθετικότητα γενικά μειώνεται από την πρώιμη παιδική ηλικία και ότι η κοινωνική επιθετικότητα αυξάνεται κατά την ίδια ηλικιακή κλίμακα. Περαιτέρω υποστήριξη για την αναπτυξιακή αλλαγή από τη σωματική στην κοινωνική επιθετικότητα προέρχεται από μια πρόσφατη μελέτη για τα δίδυμα ηλικίας 6 ετών, των οποίων η επιθετικότητα βαθμολογήθηκε από τους δασκάλους νηπιαγωγών τους καθώς και από τους συμμαθητές τους. Οι διαπιστώσεις της μελέτης αυτής έδειξαν ότι τα υψηλά επίπεδα φυσικής επιθετικότητας οδήγησαν σε υψηλά επίπεδα κοινωνικής επιθετικότητας, αλλά όχι το αντίστροφο¹⁴.

Η παρατήρηση ότι η επιθετική συμπεριφορά δείχνει την αιχμή της σωματικής επιθετικότητας σε πολύ πρώιμη παιδική ηλικία και μια επακόλουθη μείωση της σωματικής επιθετικότητας συνοδευόμενη από μια σταδιακή αύξηση της κοινωνικής επιθετικότητας θέτει το ερώτημα εάν αυτή η αναπτυξιακή τροχιά μπορεί να θεωρηθεί κανονιστική και ίσως - συνθήκες - ακόμη και να είναι προσαρμοστικές. Πράγματι, σε αντίθεση με τις αναπτυξιακές προοπτικές επιθετικότητας, η εξελικτική θεωρία δεν θεωρεί την επιθετική συμπεριφορά γενικώς ακαταλληλότερη, καθώς μπορεί να επιτρέψει την πρόσβαση σε φυσικούς ή ψυχολογικούς πόρους που τα άτομα ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Σύμφωνα με την εξελικτική θεωρία, ένα αυξανόμενο σώμα ερευνών υποδηλώνει ότι η επιθετική συμπεριφορά, ειδικά οι πιο συγκεκαλυμμένες στρατηγικές που αποτελούν μέρος της κοινωνικής επιθετικότητας,

¹⁴ Brendgen, M., Dionne, G., Girard, A., Boivin, M., Vitaro, F., & Pérusse, D. (2005). Examining genetic and environmental effects on social aggression: A study of 6-year-old twins. *Child Development*, 76, 930–946.

μπορούν να επιτρέψουν σε ορισμένα παιδιά να επιτύχουν προσωπικούς στόχους με σχετικά μικρό προσωπικό και διαπροσωπικό κόστος¹⁵.

Ωστόσο, όταν ελέγχονταν για σχεσιακή επιθετικότητα, εξαφανίστηκε η σχέση ανάμεσα στην εμφανή επιθετικότητα και τη δημοφιλή πεποίθηση. Αντίθετα, κατά τον έλεγχο για την εμφανή επιθετικότητα, η σχετική επιθετικότητα εξακολουθούσε να προβλέπει δημοτικότητα. Διάφορες άλλες μελέτες έχουν αποκαλύψει παρομοίως θετικούς δεσμούς μεταξύ της χρήσης κοινωνικής - αλλά όχι φυσικής - επιθετικότητας και αξιολόγησης από ομοτίμους της ορατότητας και της επίδρασης στην ομάδα ομοτίμων, ιδιαίτερα μεταξύ των εφήβων. Για τα μεγαλύτερα έφηβα αγόρια, η σχεσιακή επιθετικότητα δεν προέβλεπε αυξήσεις στη δημοφιλή δημοτικότητα, αλλά η δημοτικότητα που αντιλαμβανόταν από τους ομοτίμους προέβλεπε αυξημένη επιθετικότητα. Συνολικά, τα υπάρχοντα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι ορισμένα άτομα χρησιμοποιούν κοινωνική επιθετικότητα για να διατηρήσουν και / ή να βελτιώσουν τη θέση τους στην ομάδα ομοτίμων και ότι, τουλάχιστον για ορισμένα κορίτσια και βραχυπρόθεσμα, η στρατηγική αυτή φαίνεται να αποδίδει καρπούς. Ωστόσο, η επιθετική συμπεριφορά φαίνεται να σχετίζεται μόνο με ψυχολογικά ή κοινωνικά κέρδη, εάν χρησιμοποιείται με τρόπο προγραμματισμένο. Αυτό οδήγησε μερικούς μελετητές να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι "δεν είναι τόσο επιθετικό αυτό που είναι προσαρμοστικό ή ακατάλληλο, αλλά μάλλον είναι οι συγκεκριμένες λειτουργίες της επιθετικότητας που συνδέονται με κάποια εγγύς κέρδη ή απώλειες"¹⁶.

Αντίθετα, οι νέοι που χρησιμοποίησαν την επιθετικότητα, επίσης ή κυρίως με αντιδραστικό τρόπο, δηλ. Σε μια προσπάθεια να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους από επιθέσεις από άλλους, έδειξαν σημαντική μισαλλοδοξία και σημαντική μείωση ακαδημαϊκών επιτευγμάτων. Σε μια σχετική φλέβα, άλλες μελέτες δείχνουν ότι τα

¹⁵ Broidy, L.M., Nagin, D.S., Tremblay, R.E., Bates, J.E., Brame, B., Dodge, K.A., et al. (2003). Developmental trajectories of childhood disruptive behaviors and adolescent delinquency: A six-site, cross-national study. *Developmental Psychology*, 39, 222–245.

¹⁶ Bushman B.J., & Anderson C.A.(2001).Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*, 108, 273–279.

αντιδραστικά επιθετικά παιδιά απορρίπτονται περισσότερο και περισσότερο θύματα από τους συνομηλίκους τους και έχουν λιγότερους φίλους από τα μη επιθετικά και τα προληπτικά (δηλαδή με όργανα) επιθετικά παιδιά. Αντίθετα, τα παιδιά που είναι προληπτικά επιθετικά είναι καλά αποδεκτά από τους συμμαθητές τους και έχουν περισσότερους φίλους από τα επιθετικά παιδιά. Αυτά τα συμπεράσματα υποδεικνύουν ότι πρέπει να εξετάσουμε όχι μόνο τις διάφορες μορφές επιθετικότητας αλλά και τις διάφορες λειτουργίες της επιθετικότητας, τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσονται και τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται με την επακόλουθη ψυχοκοινωνική προσαρμογή των παιδιών¹⁷.

Επιπλέον, εδώ και αρκετές δεκαετίες, οι ερευνητές τόνισαν τη διάκριση μεταξύ δύο τύπων επιθετικής συμπεριφοράς - αντιδραστικών και προληπτικών - με βάση την υποκείμενη λειτουργία ή το κίνητρό τους. Η έννοια της αντιδραστικής επιθετικότητας έχει τις ρίζες της στη θεωρία της αγανάκτησης-θυμού. Η ενεργητική επίθεση συμβαίνει συνεπώς ως συνέπεια προηγούμενων συνθηκών πραγματικής ή αντιληπτικής πρόκλησης, απογοήτευσης ή απειλής και συνοδεύεται συνήθως από την έκφραση του θυμού. Ο κύριος στόχος του είναι να αντιδράσει στο ερέθισμα του θυμού-απογοήτευσης και να βλάψει τον δράστη της πρόκλησης ή της απειλής. Είναι μάλλον άμεση και παρορμητική ως απάντηση στην πηγή πρόκλησης ή απειλής. Εννοιολογικά, η αντιδραστική επιθετικότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως συνώνυμο για την επιθετική, αμυντική, καυτή, παρορμητική, συναισθηματική και αντιπονοπωλιακή επίθεση. Η έννοια της προληπτικής επιθετικότητας είναι πιο σύμφωνη με το μοντέλο κοινωνικής μάθησης της επιθετικότητας, το οποίο δηλώνει ότι η επιθετικότητα είναι μια επίκτητη συμπεριφορά που διέπεται από ενδεχόμενες ενισχύσεις¹⁸.

¹⁷ Crick, N.R., Bigbee, M.A., & Howes, C.(1996).Gender differences in children's normative beliefs about aggression: How do I hurt thee? Let me count the ways. *Child Development*, 67, 1003–1014.

¹⁸ Kempes, M., Matthys W., de Vries, H., & van Engeland, H. (2005). Reactive and proactive aggression in children: A review of theory, findings and the relevance for child and adolescent psychiatry. *European Journal of Child and Adolescent Psychiatry*, 14, 11–19.

Τέλος, σύμφωνα με αυτή την έννοια, η προληπτική επιθετικότητα πιστεύεται ότι οδηγείται από τις αναμενόμενες ανταμοιβές που ακολουθούν τη διάπραξη επιθετικών πράξεων. Για παράδειγμα, η προληπτική επιθετικότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για τη διασφάλιση αγαθών από άλλους ή για την κυριαρχία άλλων. Τα συνώνυμα της προληπτικής επιθετικότητας είναι "επιθετική", "οργανική" και "ψυχρή" επίθεση. Παρά την αξιοσημείωτη αντιπολίτευση, η διάκριση μεταξύ αντιδραστικής και προληπτικής έχει λάβει σημαντική υποστήριξη κατά την τελευταία δεκαετία. Οι αναλύσεις διερευνητικών και αναλυτικών παραγόντων απέδωσαν δύο ξεχωριστούς παράγοντες συναρτήσεως της αντιδραστικής διχοτόμησης. Αυτές οι εμπειρικές αποδείξεις αντισταθμίζουν την αλληλεπικάλυψη μεταξύ των δύο τύπων επιθετικών συμπεριφορών όπως υποδεικνύονται από την υψηλή συσχέτιση τους και από τη δυσκολία στην ταυτοποίηση «καθαρών» αντιδραστικών και «καθαρών» προληπτικά επιθετικών ατόμων¹⁹.

¹⁹ Loney, B.R., Frick, P.J., Clements, C.B., Ellis, M.L., & Kerlin, K. (2003). Callous-unemotional traits, impulsivity, and emotional processing in antisocial adolescents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32, 66–80.

2.2 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ.

Η αύξηση της εφηβικής βίας κατά την τελευταία δεκαετία έχει εντείνει την αναζήτηση προγνωστικών για βίαιες συμπεριφορές. Ωστόσο, οι μελέτες σχετικά με την επιρροή της οικογένειας επικεντρώθηκαν συχνά στην ανισοφάνεια της συμπεριφοράς των ανδρών, ενώ λιγότερες μελέτες έχουν επικεντρωθεί στη σχολική ηλικία χωρίς εφήβους ανδρών και γυναικών. Αυτό το άρθρο εξετάζει τις οικογενειακές επιρροές στις επιθετικές συμπεριφορές των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης. Ο αντίκτυπος της οικογενειακής βίας στις επιθετικές συμπεριφορές των παιδιών και των εφήβων έχει τεκμηριωθεί ευρέως. Διαφορετικές, αν και όχι ασυμβίβαστες, θεωρητικές προσεγγίσεις οδήγησαν στην έρευνα σχετικά με τη σχέση μεταξύ της οικογένειας και την ανάπτυξη επιθετικής συμπεριφοράς. Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης αναφέρει ότι τα παιδιά μαθαίνουν από τους γονείς τους τρόπους για να διαχειριστούν τις συγκρούσεις και να θεσπίσουν επιθετικότητα. Οι γονείς λειτουργούν ως μοντέλα για βίαιες συμπεριφορές που τα παιδιά παρατηρούν και στη συνέχεια μιμούνται. Τα παιδιά μαθαίνουν επίσης ότι η βία είναι ένας τρόπος, και μερικές φορές ο μόνος τρόπος, για την επίλυση συγκρούσεων. Μια δεύτερη θεωρητική προσέγγιση τονίζει ότι η επιθετικότητα αναδύεται ως αντίδραση σε μη ικανοποιητικές και απογοητευτικές σχέσεις με σημαντικούς άλλους, ειδικά το αντικείμενο προσκόλλησης, στην περίπτωση αυτή, τους γονείς²⁰.

Σύμφωνα με τη θεωρία τους, ο χαμηλός αυτοέλεγχος του παραβατικού ή επιθετικού προσώπου εξηγεί πολλαπλές μορφές εγκλήματος. Η κύρια πηγή χαμηλού αυτοέλεγχου είναι η αναποτελεσματική ανατροφή των παιδιών: χαμηλή γονική εποπτεία, γονική υποστήριξη για επιθετικότητα, έλλειψη γονικής αναγνώρισης και τιμωρία για επιθετικές συμπεριφορές και κακή σχέση με τους γονείς. Η γενική θεωρία των συστημάτων, από την άλλη πλευρά, δείχνει ότι όχι μόνο οι γονείς επηρεάζουν τα παιδιά τους, αλλά και ότι τα χαρακτηριστικά των παιδιών θα επηρεάσουν τη

²⁰ Bandura A: Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1986.

συμπεριφορά των γονιών τους. Για παράδειγμα, τα παιδιά με νευροβιολογικά ελλείμματα μπορεί να έχουν υψηλότερη τάση προς επιθετικότητα και χαμηλότερο αυτοέλεγχο, 8 που με τη σειρά τους θα επηρεάσουν τις πρακτικές εκτροφής παιδιών των γονιών τους. Οι πρακτικές γονικής μέριμνας, οι μορφές γονικής μέριμνας και η οικογενειακή δομή είναι οι διαστάσεις της γονικής επιρροής στις συμπεριφορές κινδύνου των εφήβων που βρίσκονται σε μια συνεχή μεταβλητότητα. Η γονική παρακολούθηση, μια πρακτική γονικής μέριμνας, εμποδίζει την έκθεση σε μοντέλα συμπεριφοράς κινδύνου εφήβων και προάγει τις ευκαιρίες για τους γονείς να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σε αυτοέλεγχο. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, η παρακολούθηση των γονέων συνδέεται αντιστρόφως με την αντικοινωνική συμπεριφορά, τη χρήση ναρκωτικών, τη χρήση καπνού και την έγκαιρη σεξουαλική δραστηριότητα. Η οικογενειακή δομή μπορεί να είναι η λιγότερο μεταβαλλόμενη γονική επίδραση στο πλαίσιο μιας παρέμβασης. Μερικές μελέτες έχουν δείξει ότι η οικογενειακή διάρθρωση έχει μικρή επίδραση στην ανάληψη κινδύνου, ενώ άλλες υποστηρίζουν μια άμεση επιρροή²¹.

²¹ Reiss AJ, Roth JA (eds.): Understanding and Preventing Violence. Washington, DC, National Academy Press, 1993.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

3.1 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Η οικογενειακή σύγκρουση, όπως υποδεικνύεται από την οικογενειακή περιβαλλοντική κλίμακα (FES), αναφέρεται σε ανοιχτά εκφρασμένο θυμό, εχθρότητα και επιθετικότητα στο περιβάλλον του σπιτιού. Αρκετές μελέτες έχουν τεκμηριώσει τόσο τις γενετικές όσο και τις περιβαλλοντικές επιρροές στις εκθέσεις σχετικά με το FES. Όμως, η έννοια της γενετικής διακύμανσης είναι ασαφής. Μπορεί να αντικατοπτρίζει την μεροληπτική συμπεριφορά των πληροφοριοδοτών ή τα κληρονομικά χαρακτηριστικά των παιδιών που επηρεάζουν την πραγματική οικογενειακή σύγκρουση, όπως στη συσχέτιση γονότυπου-περιβάλλοντος (rGE). Η συσχέτιση γονότυπου-περιβάλλοντος είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας τα κληρονομικά χαρακτηριστικά ενός ατόμου επηρεάζουν τον περιβάλλον που κατοικεί ή δημιουργεί για τον εαυτό του. Μία στρατηγική για την αποφυγή του προβλήματος της μεροληψίας ενός μεμονωμένου πληροφοριοδότη και για την ευρετηρίαση μιας γενικότερης δομής του οικογενειακού περιβάλλοντος (παγκόσμια οικογενειακή σύγκρουση) είναι η χρήση μιας αξιολόγησης πολλαπλών κριτών του FES. Επειδή η γενετική πληροφορία προέρχεται από τα δίδυμα, οι γενετικές επιρροές στις εκθέσεις άλλων μελών της οικογένειας σχετικά με τις οικογενειακές συγκρούσεις μπορούν να περιγραφούν ως στοιχεία του rGE. Μία πιο πρόσφατη έρευνα αποκάλυψε γενετικές συμβολές στην έκταση της συμφωνίας μεταξύ των παιδιών και των συζύγων και των αναφορών σχετικά με το FES, υποδηλώνοντας το ρόλο του rGE στη διαμόρφωση οικογενειακών συγκρούσεων. Ωστόσο, πολλές προηγούμενες μελέτες δεν έχουν εντοπίσει πηγές γενετικών και περιβαλλοντικών επιρροών στις παγκόσμιες οικογενειακές συγκρούσεις²².

Επιπλέον, η θεωρία οικογενειακών συστημάτων χρησιμοποιείται συχνά για να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται σύγκρουση στο περιβάλλον στο

²² Bernhardt E. Cohabitation in marriage? Preferred living arrangements in Sweden. 2004

σπίτι. Στο πλαίσιο αυτό, το οικογενειακό περιβάλλον είναι ένα σύνθετο, ιεραρχικά οργανωμένο σύστημα που περιλαμβάνει πολλά υποσυστήματα. Αυτά τα υποσυστήματα θεωρούνται ότι είναι διασυνδεδεμένα και διαπερατά. Έτσι, οι συγκρούσεις που προκύπτουν από ένα υποσύστημα οικογένειας μπορούν να μεταφερθούν σε άλλο οικογενειακό υποσύστημα, με αποτέλεσμα ένα πιο γενικό πρότυπο οικογενειακών συγκρούσεων. Διαφορετικά μοντέλα έχουν προταθεί για να εξηγήσουν πώς τα οικογενειακά υποσυστήματα δημιουργούν οικογενειακές συγκρούσεις. Από την οπτική γωνία, οι συγκρούσεις που προέρχονται από ένα οικογενειακό περιβάλλον μπορούν να μεταφερθούν σε μια άλλη οικογένεια, διευκολύνοντας τη συνεχιζόμενη οικογενειακή δυσφορία. Σύμφωνα με το μοντέλο τριγωνισμού, η σύγκρουση στην οικογένεια δημιουργείται όταν οι δυσαρεστημένοι σύζυγοι επιχειρούν να μειώσουν την ανησυχία τους εμπλέκοντας το παιδί στη συζυγική τους σύγκρουση. Αυτά τα μοντέλα περιγράφουν περιβαλλοντικούς ή οικογενειακούς μηχανισμούς που διαμορφώνουν το μοναδικό συναισθηματικό κλίμα των οικογενειών²³.

Μια άλλη εύλογη εξήγηση είναι ότι τα κληρονομικά χαρακτηριστικά των μελών της οικογένειας συμβάλλουν στην αρνητικότητα στα υποσυστήματα του γάμου και του γονέα-παιδιού μέσω του rGE που οδηγεί σε παγκόσμια οικογενειακή σύγκρουση. Έχουν περιγραφεί τρεις διαφορετικοί τύποι rGE, συμπεριλαμβανομένων των παθητικών, υποβλητικών και ενεργών rGE. Υπάρχουν τώρα αποδείξεις ότι τα κληρονομικά χαρακτηριστικά των μελών της οικογένειας διαμορφώνουν ομοιότητες στη συναισθηματική ποιότητα των διαφόρων υποσυστημάτων της οικογένειας. Συγκεκριμένα, η έρευνα που χρησιμοποιεί γονικό σχεδιασμό με βάση το γονέα έχει δείξει σημαντικό βαθμό γενετικής αλληλεξάρτησης μεταξύ συμπεριφοράς οικογενειακής ποιότητας και γονικής συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια, η συνδιαλλαγή στις σχέσεις του γάμου και του γονέα-παιδιού μπορεί να αποδοθεί εν μέρει στα

²³ Cowan PA, Cowan CP. In: How working with couples fosters children's development: From prevention science to public policy. Schulz Marc S., editor. 2010. pp. 211–228.

κληρονομικά χαρακτηριστικά του γονέα²⁴. Επιπλέον, η έρευνα που χρησιμοποιεί παιδικό σχεδιασμό, όπου τα παιδιά διαφέρουν ως προς τη γενετική συγγένειά τους, έχει δείξει ότι τα οικογενειακά αποτελέσματα (δηλαδή οι κοινές περιβαλλοντικές επιρροές) αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος της αλληλεξάρτησης μεταξύ θετικότητας και αρνητικότητας στις σχέσεις μητέρων-παιδιών και αδελφών . Οι γενετικές και κοινές περιβαλλοντικές συνεισφορές στις οικογενειακές σχέσεις σε σχέδια γονέων και παιδιών, αντίστοιχα, θα μπορούσαν να υποδηλώνουν ότι τα κληρονομικά χαρακτηριστικά των γονέων διαμορφώνουν οικογενειακές εμπειρίες που προκαλούν στα αδέλφια παιδιά να βιώσουν τις οικογενειακές τους σχέσεις παρομοίως. Για παράδειγμα, η κληρονομική επιθετικότητα μιας μητέρας θα μπορούσε να προκαλέσει μια συγκρουσιακή σχέση και με τα δύο παιδιά της. Μελετημένα μαζί, αυτές οι μελέτες απεικονίζουν πώς τα κληρονομικά χαρακτηριστικά των γονιών μπορούν να διαμορφώσουν ομοιότητες στη συναισθηματική ποιότητα των διαφόρων υποσυστημάτων της οικογένειας, αλλά δεν εξηγούν πώς διαμορφώνεται η παγκόσμια οικογενειακή σύγκρουση²⁵.

Υπάρχουν ενδείξεις ότι η οικογενειακή διένεξη διαταράσσει την προσαρμογή των παιδιών ανεξάρτητα από την οικογενειακή ποιότητα και τις σχέσεις γονέων-παιδιού και σε ορισμένες περιπτώσεις η οικογενειακή σύγκρουση είναι πιο προγνωστική για τα προβλήματα προσαρμογής των παιδιών σε σχέση με την κατώτερη οικογενειακή ποιότητα. Για τους λόγους αυτούς, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε πώς οι γενετικές και περιβαλλοντικές επιρροές συμβάλλουν στην παγκόσμια σύγκρουση στο σπίτι. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των γονέων θα μπορούσαν να είναι μια διαδρομή μέσω της οποίας τα γενετικά αποτελέσματα συμβάλλουν στην παγκόσμια οικογενειακή σύγκρουση. Η προσωπικότητα αναφέρεται σε ένα σύνολο διαρκών χαρακτηριστικών που

²⁴ Horwitz BN, Neiderhiser JM, Ganiban JM, Spotts EL, Lichtenstein P, Reiss D. Genetic and environmental influences on global family conflict. *Journal of Family Psychology*. 2010;24:217–220. doi: 2010-07067-014

²⁵ Kerig PK, Swanson JA. In: *Ties that bind: Triangulation, boundary dissolution, and the effects of interparental conflict on child development*. Schulz Marc S., editor. 2010. pp. 59–76.

επηρεάζουν τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις. Μελέτες έχουν δείξει ότι η προσωπικότητα εξηγεί τη γενετική διακύμανση σε μεμονωμένες ενημερωτικές αξιολογήσεις των οικογενειακών σχέσεων και του οικογενειακού περιβάλλοντος. Πρόσθετες εργασίες εξέτασαν το βαθμό στον οποίο τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας των δίδυμων εξηγούν τα πληροφοριακά μέτρα των σημερινών οικογενειακών τους σχέσεων. Πιο πρόσφατες αποδείξεις που χρησιμοποιούν μέτρα παραπομπής και παρατήρησης οικογενειακών σχέσεων έδειξαν ότι η επιθετική προσωπικότητα των δίδυμων συμβάλλει εν μέρει στη γενετική αλληλεπικάλυψη μεταξύ της οικογενειακής ποιότητας και της αρνητικής γονιμοποίησης. Από κοινού, αυτή η έρευνα υποδηλώνει ότι η προσωπικότητα μπορεί να επηρεάσει τις οικογενειακές σχέσεις μέσω του rGE²⁶.

Επιπλέον, το προσωπικό χαρακτηριστικό της επιθετικότητας μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση του πώς τα γονικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν την παγκόσμια οικογενειακή σύγκρουση. Η επιθετικότητα ορίζεται ως εχθρότητα, οργή και ευερεθιστότητα, καθώς και η ετοιμότητα να εμπλακεί σε σωματική και λεκτική επιθετικότητα. Οι γενετικές επιδράσεις συμβάλλουν περαιτέρω στην παραλλαγή στην επιθετική προσωπικότητα, με εκτιμήσεις κληρονομικότητας περίπου 50%. Η επιθετική προσωπικότητα φαίνεται επίσης να είναι σχετικά σταθερή υπερωρία και οι συνεισφορές στη σταθερότητα αυτή οφείλονται σε μεγάλο βαθμό σε γενετικά αποτελέσματα. Επιπλέον, η επιθετικότητα μπορεί να επηρεάσει τις οικογενειακές σχέσεις. Με τον τρόπο αυτό, οι γενετικές επιρροές στην επιθετική προσωπικότητα των γονιών μπορεί να συνδέονται με την παγκόσμια οικογενειακή σύγκρουση. Η συμβολή της κληρονομικής επιθετικής προσωπικότητας των γονέων στις παγκόσμιες οικογενειακές συγκρούσεις μπορεί να συμβεί με διάφορους τρόπους. Πρώτον, η επιθετικότητα περιλαμβάνει αυξημένη ευαισθησία στα συναισθήματα εχθρότητας από άλλους. Ως εκ τούτου, οι γονείς ενδέχεται να είναι προκατειλημμένοι

²⁶ Schermerhorn AC, D'Onofrio BM, Turkheimer E, Ganiban JM, Spotts EL, Lichtenstein P, Reiss D, Neiderhiser JM. A genetically informed study of associations between family functioning and child psychosocial adjustment. *Developmental Psychology*. 2010 doi: 10.1037/a0021362.

για να αντιληφθούν μεγαλύτερη εχθρότητα από τον σύζυγό τους και το παιδί τους, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει τους γονείς να συμπεριφέρονται με μεγαλύτερη εχθρότητα και θυμό σε αυτά τα μέλη της οικογένειας²⁷.

Τέλος, ο θυμός και η εχθρότητα μπορούν να προκαλέσουν πιο εχθρικές συμπεριφορές από τον / την σύζυγό τους και το παιδί τους μέσω του evocative rGE. Συμπερασματικά, τα παιδιά θα μπορούσαν να κληρονομήσουν επιθετικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας από τους γονείς τους, αυξάνοντας επίσης την πιθανότητα αρνητικότητας στα οικογενειακά υποσυστήματα και τις παγκόσμιες οικογενειακές συγκρούσεις μέσω παθητικού rGE. Εντούτοις, προηγούμενη έρευνα έχει δείξει ότι είναι αδύνατο να διαδραματίσει κάποιος ρόλος ο συνδυαστικός συνδυασμός (ένας τύπος ενεργού rGE που αναφέρεται στην επιλογή ματ για παρόμοια κληρονομικά χαρακτηριστικά). Επομένως, οι επαναληπτικοί και παθητικοί rGE είναι εύλογοι μηχανισμοί μέσω των οποίων η επιθετική προσωπικότητα των γονέων μπορεί να επηρεάσει την αρνητικότητα μεταξύ των οικογενειακών υποσυστημάτων και των παγκόσμιων οικογενειακών συγκρούσεων²⁸.

²⁷ Wikowski BM, Robinson MD. The cognitive basis of trait anger and reactive aggression: An integrative analysis. *Personality and Social Psychological Review*. 2008;12:3–21. doi: 10.1177/1088868307309874.

²⁸ Spotts EL, Prescott C, Kendler K. Examining the origins of gender differences in marital quality: A behavior genetic analysis. *Journal of Family Psychology*. 2006;20:605–613. doi: 10.1037/0893-3200.20.4.605.

3.2 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Η επιθετική συμπεριφορά μπορεί να είναι προβληματική τόσο για όσους συμπεριφέρονται επιθετικά όσο και για όσους γίνονται θύματα επιθετικής συμπεριφοράς. Μια πιο λεπτομερής κατανόηση αυτών των διαδικασιών μεταξύ των παιδιών και των εφήβων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς τόσο η επιθετικότητα όσο και η θυματοποίηση είναι δυνητικά διαμορφωτικοί παράγοντες στην ψυχολογική ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, η διαχρονική γνώση τέτοιων σχέσεων μπορεί να είναι σημαντική για την πρόληψη και αντιμετώπιση διαφόρων ειδών ψυχολογικών δυσκολιών. Μια πιο λεπτομερής γνώση αυτών των ενώσεων απαιτεί μια διαφοροποιημένη αντίληψη τόσο της επιθετικότητας όσο και της θυματοποίησης, αφενός, και των διαφόρων μορφών ψυχολογικών δυσχερειών, αφετέρου. Εάν η επιθετικότητα ορίζεται ως οποιαδήποτε μορφή συμπεριφοράς που σκοπεύει να βλάψει κάποιον σωματικά ή ψυχολογικά, μπορούν να γίνουν ορισμένες διακρίσεις, όπως για παράδειγμα όσον αφορά τα κίνητρα (όργανο επιθετικότητας έναντι αντιδραστικής επιθετικότητας), μέσα (φυσική έναντι σχεσιακής επιθετικότητας, ή άμεση έναντι έμμεσης επιθετικότητας) και στόχος (άλλη-κατεύθυνση έναντι αυτοκατευθυνόμενης επιθετικότητας). Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στη διάκριση μεταξύ άμεσης και έμμεσης επιθετικότητας και διερωτάται εάν οι δύο αυτές μορφές επιθετικότητας (τόσο για τον δράστη όσο και για το θύμα) συνδέονται διαφορετικά με διάφορες μορφές ψυχολογικών δυσκολιών²⁹.

Επιπλέον, οι ψυχολογικές δυσκολίες μπορεί να έχουν πολλές διαφορετικές μορφές και η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται σε δύο μεγάλες κατηγορίες τέτοιων δυσκολιών: εσωτερικοποίηση προβλημάτων (συναισθηματικά συμπτώματα) και προβλήματα εξωτερικής αντιμετώπισης (προβλήματα συμπεριφοράς). Το κύριο ερώτημα είναι πώς οι άμεσες και έμμεσες μορφές επιθετικότητας και θυματοποίησης

²⁹ Ostrov JM, Murray-Close D, Godleski SA, Hart EJ: Prospective associations between forms and functions of aggression and social and affective processes during early childhood. *Journal of Experimental Child Psychology*. 2013, 116: 19-36

συνδέονται με αυτά τα διαφορετικά είδη προβλημάτων στην ανάπτυξη των νέων εφήβων, τόσο ως προγενέστερες όσο και ως συνέπειες. Η έρευνα σχετικά με την επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά και τους εφήβους απευθύνθηκε αρχικά σε άμεσες, φυσικές μορφές επιθετικότητας, τεκμηριώνοντας ότι αυτές ήταν πιο συχνές μεταξύ αγοριών από ό,τι μεταξύ των κοριτσιών ή «σχεσιακή επιθετικότητα», και παραδειγματίζονται από συμπεριφορές όπως φήμες και κοινωνικό αποκλεισμό την αυτοεκτίμηση του θύματος ή την κοινωνική του κατάσταση. Αυτοί οι τύποι επιθετικής συμπεριφοράς δεν ήταν πιο συνηθισμένοι μεταξύ των αγοριών. Αντίθετα, ορισμένες μελέτες έδειξαν ακόμη ότι αυτές οι λιγότερο άμεσες μορφές επιθετικότητας ήταν συχνότερες μεταξύ των κοριτσιών, ενώ άλλες μελέτες έδειξαν αμελητέες διαφορές μεταξύ των φύλων³⁰.

Η εγκυρότητα της διάκρισης μεταξύ άμεσης και έμμεσης επιθετικότητας υποστηρίζεται από μια σειρά αναλυτικών μελετών παραγόντων που δείχνουν δύο παράγοντες επιθετικότητας: ένας παράγοντας που περιλαμβάνει τόσο τη φυσική επιθετικότητα όσο και τις προφανείς λεκτικές επιθέσεις και ένας άλλος παράγοντας που περιλαμβάνει χειραγώγηση των σχέσεων και καταστρέφοντας την κοινωνική θέση του στόχου, συχνά μέσω έμμεσων ή συγκεκριμένων μέσων. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι το φύλο δεν μετρίασε αυτές τις διαφορικές ενώσεις. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της έρευνας είναι διατομεακό, ωστόσο, και ελάχιστες έρευνες επικεντρώθηκαν στις αναπτυξιακές ενώσεις άμεσης και έμμεσης επιθετικότητας με τύπους ψυχολογικών δυσκολιών από μελλοντικά, διαχρονικά σχέδια. Παρόλο που δεν έχει δοθεί μεγάλη προσοχή στην ερώτηση αυτή, είναι σαφώς δυνατό να γίνει διάκριση μεταξύ των ίδιων συμπεριφορών και από την πλευρά του επιτιθέμενου και του θύματος. Το σχετικό ερώτημα είναι αν οι άμεσες και έμμεσες

³⁰ Zwiernyńska K, Wolke D, Lereya TS: Peer victimization in childhood and internalizing problems in adolescence: a prospective longitudinal study. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2013, 41: 309-323.

θυματοποιήσεις είναι εμπειρικά διακριτές όσον αφορά τις σχέσεις τους με άλλες μεταβλητές³¹.

Παρόλο που διαπιστώθηκε ότι η θυματοποίηση γενικά συσχετίζεται σαφώς με την ψυχολογική δυσχέρεια, τόσο σε συγχρονικές μελέτες όσο και σε προοπτικές μελέτες, έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση το κατά πόσον οι ενώσεις με ψυχολογική δυσφορία διαφέρουν από τον τύπο θυματοποίησης. Υπάρχει, ωστόσο, κάποια στοιχεία υπέρ της διαφοροποίησης. Πρώτον, αρκετές μελέτες δείχνουν ότι οι άμεσες ή φυσικές μορφές θυματοποίησης είναι πιο συχνές μεταξύ των αγοριών, ενώ οι έμμεσες, σχεσιακές μορφές θυματοποίησης είναι πιο συχνές μεταξύ των κοριτσιών. Δεύτερον, σε μια συγχρονική μελέτη, διαπίστωσε ότι τα εσωτερικά προβλήματα σχετίζονταν περισσότερο με τη σχετική θυματοποίηση παρά με την εμφανή θυματοποίηση, τουλάχιστον μεταξύ των κοριτσιών. Ωστόσο, χρειάζεται περισσότερη έρευνα για να αποσαφηνιστεί εάν υπάρχει παρόμοια διαφοροποίηση μεταξύ άμεσης και έμμεσης θυματοποίησης μεταξύ άμεσης και έμμεσης επιθετικότητας, έτσι ώστε η άμεση θυματοποίηση να συνδέεται κυρίως με προβλήματα εξωτερίκευσης, ενώ η έμμεση θυματοποίηση συνδέεται κυρίως με την εσωτερίκευση των προβλημάτων³².

Σύμφωνα με την υπόθεση ειδικότητας της επιθετικότητας, τα παιδιά τείνουν να αντιδράσουν σε είδος, πράγμα που σημαίνει ότι η σωματική θυματοποίηση πρέπει να συνδέεται μελλοντικά με τη φυσική επιθετικότητα και τη σχετική θυματοποίηση με τη σχετική επιθετικότητα. Ωστόσο, δεν είναι γνωστό αν αυτό το είδος ειδικής ιδιότητας ισχύει και για τα μεγαλύτερα παιδιά ή τους εφήβους. Επιπλέον, το ερώτημα σχετικά με την αναπτυξιακή ιδιαιτερότητα μπορεί να διευρυνθεί για να διερωτηθεί εάν υπάρχουν συγκεκριμένοι συσχετισμοί μεταξύ διαφόρων τύπων ψυχολογικών

³¹ Cleverley K, Szatmari P, Vaillancourt T, Boyle M, Lipman E: Developmental trajectories of physical and indirect aggression from late childhood to adolescence: sex differences and outcomes in emerging adulthood. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2012, 51: 1037-1051

³² Du Y, Kou J, Coghill D: The validity, reliability and normative scores of the parent, teacher and self report versions of the Strengths and Difficulties Questionnaire in China. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*. 2008, 2: 8-10.

δυσκολιών και άμεσης ή έμμεσης μορφής επιθετικότητας και θυματοποίησης. Όσον αφορά τις διαχρονικές σχέσεις μεταξύ επιθετικότητας και άλλων ψυχολογικών δυσκολιών, προηγούμενη έρευνα έχει δείξει ότι τόσο η άμεση (φυσική) όσο και η έμμεση (ή σχεσιακή) επιθετικότητα σχετίζεται με την αύξηση των προβλημάτων κοινωνικο-ψυχολογικής προσαρμογής. Ωστόσο, υπάρχουν ελάχιστες έρευνες σχετικά με το κατά πόσον η άμεση και έμμεση επιθετικότητα διαφέρει στις διαχρονικές τους συσχετίσεις με εσωτερικές και εξωτερικές μορφές ψυχολογικών δυσκολιών μεταξύ των εφήβων. Τέλος, όσον αφορά στη θυματοποίηση, τα αποτελέσματα από αρκετές μεγάλες προοπτικές μελέτες υποδεικνύουν ότι η ύπαρξη θύματος επιθέσεων από άλλους είναι ένας παράγοντας κινδύνου για την ανάπτυξη συναισθηματικών προβλημάτων, όπως άγχος και κατάθλιψη, καθώς και προβλήματα συμπεριφοράς όπως η επιθετικότητα και η παραβατικότητα³³.

³³ Card NE, Stucky BD, Salawani GM, Little TD: Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: a meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*. 2008, 79: 1185-1229.

3.3 ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ.

Διάφορες θεωρίες έχουν προταθεί για να εξηγήσουν την ψυχολογική σημασία των σχέσεων γονέα-παιδιού και γιατί συνδέονται στενά με την ευημερία των παιδιών. Στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, η έρευνα σε αυτές τις ευρείες θεωρητικές θέσεις ήταν ανομοιογενής, αλλά δεν εμπόδιζε τις ισχυρές απόψεις που προωθούνται σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους οι γονείς πρέπει να προσεγγίσουν το καθήκον της γονικής μέριμνας. Πολλές σύγχρονες έρευνες σχετικά με τις σχέσεις γονέα-παιδιού μπορούν να ανιχνευθούν σε τρεις κυρίαρχες προοπτικές³⁴:

- Θεωρία κοινωνικής μάθησης
- θεωρία προσκόλλησης
- στυλ γονικής μέριμνας.

Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης είναι ένα από τα πιο εμπλεκόμενα μοντέλα σχέσεων γονέα-παιδιού. Αρκετοί κορυφαίοι επαγγελματίες έχουν επεκτείνει το μοντέλο κοινωνικής μάθησης για να ενσωματώσουν την εξέταση του κοινωνικού περιβάλλοντος των γονέων που μπορεί να συμβάλει στην κακή ανατροφή των παιδιών, συμπεριλαμβανομένων των ιδιαίτερων αναγκών των απομονωμένων μητέρων. Σε γενικές γραμμές, η θεωρία της κοινωνικής μάθησης υποστηρίζει ότι οι πραγματικές εμπειρίες και οι εκθέσεις των παιδιών, άμεσα ή έμμεσα, διαμορφώνουν συμπεριφορά. Η θεμελιώδης αρχή είναι ότι οι ανταλλαγές απόψεως προς στιγμή είναι κρίσιμες. εάν ένα παιδί λάβει άμεση ανταμοιβή για τη συμπεριφορά του, όπως η γονική φροντίδα ή η έγκριση, τότε είναι πιθανό να κάνει και πάλι τη συμπεριφορά, ενώ αν αγνοηθεί (ή τιμωρηθεί) τότε είναι λιγότερο πιθανό να το κάνει και πάλι. Άλλοι υποστηρικτές έχουν επεκτείνει αυτή την εστίαση για να εξετάσουν τις γνωστικές ή

³⁴ Angold, A. and Costello, E.J. (2000) 'The Child and Adolescent Psychiatric Assessment (CAPA)', Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, Vol. 39, pp. 39–48

«προσεγμένες» διαδικασίες που αποτελούν τη βάση της συμπεριφοράς των γονέων και των επιπτώσεών τους στα παιδιά³⁵.

Το μοντέλο υποδεικνύει ότι τα παιδιά μαθαίνουν στρατηγικές σχετικά με τη διαχείριση των συναισθημάτων τους, την επίλυση των διαφορών και τη συνεργασία με άλλους όχι μόνο από τις εμπειρίες τους αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίθηκαν οι δικές τους αντιδράσεις. Ειδικότερα για τα μικρότερα παιδιά, η κύρια πηγή αυτών των εμπειριών είναι στο πλαίσιο της σχέσης γονέα-παιδιού και του οικογενειακού περιβάλλοντος. Δεδομένης της ιστορικής της έμφασης στην αλλαγή της αρνητικής, επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά, τα μοντέλα γονικής μέριμνας βασισμένα στην θεωρία της κοινωνικής μάθησης τείνουν να τονίζουν τη διαφωνία των γονέων, τον εξαναγκασμό και τη συνεπή πειθαρχία. Αλλά περισσότεροι θεωρητικοί έχουν ενσωματώσει τις θετικές διαστάσεις του γονικού ρόλου ως τρόπο προώθησης της θετικής συμπεριφοράς του παιδιού και επηρεάζουν, βελτιώνοντας την ευχάριστη φύση των αλληλεπιδράσεων των γονέων και των παιδιών μεταξύ τους³⁶.

Οι θεωρητικοί μελετητές έχουν αναπτύξει ένα μοντέλο σχέσεων γονέα-παιδιού από μια ευρεία θεωρητική βάση που περιλαμβάνει την ηθολογία, τη γνωστική ψυχολογία και τα συστήματα ελέγχου. Αν και η θεωρία είχε τις ρίζες της σε κλινικές παρατηρήσεις παιδιών που βίωσαν σοβαρά συμβιβασμούς, διαταραχές ή στερήσεις φροντίδας, που εφαρμόζεται ως πρότυπο για φυσιολογική και μη φυσιολογική ανάπτυξη. Η θεωρία αυτή αφορά τα βασικά ζητήματα ασφάλειας και προστασίας. από ψυχολογική άποψη, επικεντρώνεται στο βαθμό στον οποίο η σχέση παρέχει στο παιδί προστασία από βλάβες και με αίσθημα συναισθηματικής ασφάλειας. Η θεωρία προτείνει ότι η ποιότητα της περίθαλψης που παρέχεται στο παιδί, ιδιαίτερα η ευαισθησία και η ανταπόκριση, οδηγεί σε μια «ασφαλή» (βέλτιστη)

³⁵ Bakermans-Kranenburg, M.J., van IJzendoorn, M.H. and Juffer, F. (2003) 'Less is more: meta-analysis of sensitivity and attachment interventions in early childhood', *Psychological Bulletin*, Vol. 129, pp. 195–215

³⁶ Bokhorst, C.L., Bakermans-Kranenburg, M.J., Fearon, R.M., van IJzendoorn, M.H., Fonagy, P. and Schuengel, C. (2003) 'The importance of shared environment in mother–infant attachment security: a behavioural genetic study', *Child Development*, Vol. 74, pp. 1769–82

ή «επισφαλής» (χωρίς βέλτιστη) προσκόλληση. Οι θεωρητικοί συνημμένων χρησιμοποιούν τον όρο «μονοπάτι» για να καταστήσουν σαφές ότι οι πρώιμες εμπειρίες προσκόλλησης δεν διαμορφώνουν την επακόλουθη ανάπτυξη με έναν αιτιοκρατικό τρόπο. Η ασφαλής προσάρτηση δεν είναι συνώνυμη με διαταραχή και ένα ασφαλές συνημμένο δεν εγγυάται τη διαταραχή. Οι σχέσεις προσάρτησης ενσωματώνονται και μεταφέρονται στις προσδοκίες επίδρασης για άλλες σημαντικές σχέσεις. Έχουν αναπτυχθεί και επικυρωθεί αποτελεσματικές παρεμβάσεις με βάση την προσκόλληση για μια σειρά κλινικών προβλημάτων³⁷.

Τα στυλ γονικής μέριμνας στις σχέσεις γονέων-παιδιού συνδέονται πιο χαλαρά και έχουν επεξεργαστεί από διάφορες ομάδες ερευνητών. Αυτές ήταν η ζεστασιά (σε αντίθεση με τις συγκρούσεις ή η παραμέληση) και οι στρατηγικές ελέγχου. Οι τυπολογίες των γονιών δημιουργήθηκαν έτσι από ένα ζεσταμα ζεστασιάς, συγκρούσεως και ελέγχου: «αυταρχικός» (υψηλή ζεστασιά, θετικός / δυναμικός έλεγχος και υψηλές προσδοκίες εφηβείας), «αυταρχικός» (χαμηλή ζεστασιά, υψηλές συγκρούσεις και καταναγκαστικές,), «επιτρεπτό» (υψηλή ζεστασιά σε συνδυασμό με χαμηλές προσπάθειες ελέγχου) και «παραμελημένη / απεμπλοκή» (χαμηλή ζεστασιά και χαμηλός έλεγχος). Αυτές οι τέσσερις τυπολογίες έχουν συσχετισθεί επανειλημμένα με τα αποτελέσματα των παιδιών. Τα παιδιά των οποίων οι γονείς περιγράφονται ως αυταρχικά εμφανίζουν αξιοσημείωτα χειρότερα αποτελέσματα, ενώ τα παιδιά αυταρχικών γονέων εμφανίζουν συνήθως την πιο διαταραγμένη προσαρμογή³⁸.

Ακόμη και μια συνοπτική εξέταση των μελετών που περιγράφονται σε αυτό το κεφάλαιο είναι αρκετή για να καταδείξει πώς αλληλεπικαλύπτονται οι μηχανισμοί που προτείνονται από διαφορετικές θεωρητικές θέσεις. Δυστυχώς, ένας από τους

³⁷ Bugental, D.B. and Happaney, K. (2004) 'Predicting infant maltreatment in low-income families: the interactive effects of maternal attributions and child status at birth', *Developmental Psychology*, Vol. 40, pp. 234–43

³⁸ Dance, C., Rushton, A. and Quinton, D. (2002) 'Emotional abuse in early childhood: relationships with progress in subsequent family placement', *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 43, pp. 395–407

περιορισμούς των τρεχουσών μελετών είναι ότι υπήρξε ελάχιστη διασταύρωση των ιδεών και η δοκιμή ανταγωνιστικών μοντέλων μεταξύ τους. Για παράδειγμα, η έρευνα σχετικά με τις σχέσεις γονέα-παιδιού βασισμένη στη θεωρία της κοινωνικής μάθησης³⁹.

Ωστόσο, η έρευνα έχει σημειώσει ουσιαστική πρόοδο στο να γνωρίζει τον καλύτερο τρόπο αξιολόγησης της ποιότητας των σχέσεων γονέα-παιδιού. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι τα στοιχεία που υποστηρίζουν τη σχέση μεταξύ της ποιότητας των σχέσεων γονέα-παιδιού και της κατάθλιψης, του άγχους και άλλων προβλημάτων «εσωτερικοποίησης» (όπως οι σωματικές καταγγελίες και η κοινωνική απόσυρση) είναι σχεδόν εξίσου δυνατά και εξίσου ισχυρά με αυτά που βρέθηκαν για την εξωτερική των αποτελεσμάτων. Ο συνδυασμός αποκτάται από επιδημιολογικές έρευνες μεγάλης κλίμακας καθώς και κλινικές και κανονιστικές μελέτες ανάπτυξης και είναι εμφανής σε μια σειρά δειγμάτων και σύμφωνα με ποικίλες μεθόδους. Συγκεκριμένα, η σχέση διατηρείται ανεξάρτητα από το αν η έκβαση είναι φυσιολογική διακύμανση των «συμπτωμάτων» ή των κλινικών διαταραχών. Όπως και με τα εξωτερικά συμπτώματα, υπάρχουν αυξανόμενα αποδεικτικά στοιχεία ότι η μεμονωμένη παραλλαγή στα συμπτώματα εσωτερικοποίησης δεν συσχετίζεται συγκεκριμένα με μία μόνο διάσταση της σχέσης γονέα-παιδιού. Ωστόσο, η επίπτωση των στρατηγικών ελέγχου είναι γενικά πολύ πιο αδύναμη. Επιπλέον, αρκετές ομάδες έχουν προτείνει ότι οι εσωτερικοποιητικές συμπεριφορές στα παιδιά μπορεί να συνδέονται με στυλ γονικής μέριμνας που πιθανόν να μην έχουν εκτιμηθεί παραδοσιακά, όπως υπερπροστασία⁴⁰.

Η ερευνητική βάση που συνδέει την σχέση σχέσης γονέα-παιδιού με γνωστικά ή ακαδημαϊκά αποτελέσματα είναι σημαντική. Πολλοί ερευνητές έχουν αναφέρει ότι η αυθεντική γονική μέριμνα συνδέεται με τα επιτεύγματα της ανώτερης

³⁹ Desforges, C. and Abouchar, A. (2003) The Impact of Parental Involvement, Parental Support and Family Education on Pupil Achievement and Adjustment: A Literature Review. Department for Education and Skills Research Report RR433. London: HMSO

⁴⁰ Emler, N. (2001) Self-esteem: The Costs and Causes of Low Self-worth. York: York Publishing Services/Joseph Rowntree Foundation

εκπαίδευσης από ό, τι τα άλλα στυλ γονικής μέριμνας. Από τη σκοπιά της συμπληρωματικής προσκόλλησης, βρέθηκαν θετικοί δεσμοί μεταξύ μιας ασφαλούς (βέλτιστης) προσκόλλησης στην παιδική και ακαδημαϊκή επίδοση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ορισμένες ομάδες έχουν επίσης δείξει ότι τα παιδιά που διαβάζονται από τους γονείς γίνονται καλύτεροι αναγνώστες. Πιο πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι η αναγνωστική ικανότητα των παιδιών συνδέεται με το περιβάλλον ανάγνωσης που λαμβάνουν, ανεξάρτητα από τη γονική νοημοσύνη ή την εκπαίδευση. Υπάρχει επίσης ένας κλάδος έρευνας που δείχνει ότι η συμμετοχή των γονέων με το σχολείο του παιδιού συνδέεται με το επίτευγμα του παιδιού. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε ένα κίνημα για τη βελτίωση των σχέσεων σχολικής διασκέδασης ως τρόπου βελτίωσης των εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων των παιδιών. Οι γονικές διαστάσεις που τονίζονται σε αυτή την έρευνα είναι η συμμετοχή και η παρακολούθηση⁴¹.

Τα στοιχεία εδώ προέρχονται από διάφορες ξεχωριστές θεωρητικές προοπτικές και έχουν μελετηθεί συνηθέστερα στις σχέσεις μεταξύ τους. Αρκετές μελέτες αποδεικνύουν ότι η ποιότητα της προσκόλλησης των παιδιών-γονέων κατά την παιδική ηλικία και την πρώιμη παιδική ηλικία προβλέπει ποιότητα σχέσης με τους συνομηλικούς ταυτόχρονα και διαχρονικά. Σε γενικές γραμμές, δείχνουν ότι, σε σύγκριση με τα παιδιά που κρίθηκαν ότι έχουν ανασφαλείς συγγένειες με τους γονείς τους, τα παιδιά με ασφαλή προσκόλληση είναι πιθανότερο να θεωρηθούν ως δημοφιλή από τους συνομηλικούς τους και εμφανίζουν περισσότερο προσκολλητική συμπεριφορά. Οι ερευνητές της κοινωνικής μάθησης τόνισαν επίσης τη σημασία της παρακολούθησης και του ελέγχου των γονέων για την πρόληψη του παιδιού από την ανάπτυξη θυμάτων με αποκλίνοντες συνομηλικούς. Μια σχετική προσέγγιση προτείνει ότι οι κοινωνικογνωστικές ικανότητες, όπως η συναισθηματική κατανόηση, η προοπτική και η συναισθηματική ρύθμιση, αναπτύσσονται στο πλαίσιο της πρώιμης

⁴¹ Fletcher, A.C., Steinberg, L. and Williams-Wheeler, M. (2004) 'Parental influences on adolescent problem behaviour: revisiting Stattin and Kerr', *Child Development*, Vol. 75, pp. 781–96

σχέσης γονέα-παιδιού και μεταφέρονται σε μεταγενέστερες κοινωνικές σχέσεις, συμπεριλαμβανομένων εκείνων με συνομήλικες⁴².

Τέλος, ο ρόλος της σχέσης μεταξύ των παιδιών στην κοινωνική και προσωπική ανάπτυξη των παιδιών και στην ψυχοπαθολογία. Συνολικά, τα σχετικά στοιχεία παρέχουν ουσιαστικές αποδείξεις για εύλογους αιτιώδεις συνδέσμους μεταξύ της ποιότητας των σχέσεων γονέα-παιδιού. Υπάρχει κάποια αβεβαιότητα ως προς το ποια θεωρητική θέση είναι ισχυρότερη ή ποιες διαστάσεις της σχέσης γονέα-παιδιού είναι πιο σχετικές. Αλλά τα υπάρχοντα μοντέλα σχέσεων γονέων-παιδιού συγκλίνουν στο να αναμένουν ότι οι βέλτιστες σχέσεις γονέων-παιδιού θα συνδέονται στενά με τις κοινωνικές ικανότητες και τις θετικές σχέσεις μεταξύ τους και ότι πολλά στοιχεία, όπως η ζεστασιά, οι συγκρούσεις και ο έλεγχος και η παρακολούθηση, παίζουν σημαντικό ρόλο⁴³.

⁴² Flouri, E. and Buchanan, A. (2002) 'What predicts good relationships with parents in adolescents and partners in adult life? Findings from the 1958 British Birth Cohort', *Journal of Family Psychology*, Vol. 16, pp. 186–98

⁴³ Golombok, S., Brewaeys, A., Giavazzi, M.T., Guerra, D., MacCallum, F. and Rust, J. (2002) 'The European study of assisted reproduction families: the transition to adolescence', *Human Reproduction*, Vol. 17, pp. 830–40

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

4.1 ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Πρώτα απ' όλα, οι γονείς δεν πρέπει να γίνονται επιθετικοί. Το να χτυπάνε, να φωνάζουν, να ρίχνουν αντικείμενα δεν θα επιφέρει ποτέ να περιορίσει την κακή συμπεριφορά του - απλά θα του δώσουν ένα παράδειγμα νέων πραγμάτων για να προσπαθήσει να το ηρεμήσουν. Εάν ο γονέας έχει πρόβλημα με αυτό, θα πρέπει να προσπαθήσουν να εντοπίσουν τις σκέψεις που εξοργίζουν το παιδί. Ίσως κάθε φορά που το παιδί σας αγνοεί αυτό που λέτε, υποθέτετε ότι διεξάγει πόλεμο εναντίον σας και ότι η σκέψη αυτή ενεργοποιεί το θυμό του. Εξαιτίας αυτών, ο γονέας θα πρέπει να πράξει τα κάτωθι⁴⁴:

- Ο γονέας πρέπει να διδάξει στο παιδί να αναγνωρίζει και να κατανοεί τα συναισθήματά του και να τον καθοδηγεί προς αποδεκτούς τρόπους να αφήνει τον θυμό, τον φόβο και την απογοήτευση να δείχνει.
- Απαντήστε αμέσως. Ο γονέας μπορεί να θέλει να δοκιμάσει "time-ins" (αντί time-outs): Σταματήστε αυτό που κάνετε και ζητήστε από το παιδί να καθίσει μαζί σας και να παραμείνει σιωπηλό. Κρατήστε το ή αγγίξτε το με αγάπη. Μετά από λίγα λεπτά ειρήνης, συζητήστε εν συντομία τι συνέβη, τότε μόνο μπορείτε να συνεχίσετε τις δραστηριότητές σας. (Εάν μερικές φορές αρνείται να πάει στο δωμάτιό του, αυτή η τεχνική θα σας αφήσει να αποφύγετε αυτήν τη μάχη.)
- Στη συνέχεια, συζητήστε τι συνέβη. Ο καλύτερος χρόνος είναι μετά την εγκατάλειψη του παιδιού αλλά πριν ξεχάσει το επεισόδιο. Ήρεμα και προσεκτικά να αναθεωρήσετε τις συνθήκες που οδήγησαν στην επιθετική συμπεριφορά του. Ζητήστε του να εξηγήσει τι την προκάλεσε. Υπογραμμίστε

⁴⁴ American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. Facts for Families: Fighting and Biting. 2008.

ότι είναι απολύτως φυσιολογικό να έχετε θυμωμένα συναισθήματα, αλλά δεν είναι εντάξει να τα δείξετε χτυπώντας, κλωτσώντας ή δαγκώνοντας. Προτείνετε καλύτερους τρόπους ανταπόκρισης, για παράδειγμα, με την ομιλία του συναισθήματός του ή με την απομάκρυνση από την κατάσταση ή το άτομο, ώστε να έχει κάποιο χρόνο να κρυσώσει και να σκεφτεί τι να κάνει.

- Όσο το δυνατόν περισσότερο, απαντήστε σε κάθε επεισόδιο με τον ίδιο τρόπο. Τελικά, θα εσωτερικοποιήσει αυτό το μοτίβο και θα προκαταλάβει τις συνέπειες πριν ενεργήσει, το οποίο είναι το πρώτο βήμα στη ρύθμιση της δικής του συμπεριφοράς.
- Προώθηση του αυτοέλεγχου. Αντί να δίνεις την προσοχή του παιδιού μόνο για να είσαι κακός, προσπαθήστε να τον πιάσετε καλό - για παράδειγμα, όταν ζητάει μια στροφή στο παιχνίδι υπολογιστή αντί να ρίξει το joystick από τον αδελφό του. Υπογραμμίστε ότι ο αυτοέλεγχος και η επίλυση συγκρούσεων είναι δεξιότητες που θα πρέπει να είναι επιτυχείς και άρεσε πολύ στο λύκειο και πέραν αυτού. Εάν έχει πολύ σκληρό χρόνο με αυτό, ο γονιός μπορεί να θέλει να τον ανταμείψει με μια ειδική απόλαυση κάθε φορά που καταφέρνει να ελέγξει την ψυχραιμία του. Μπορεί να είναι τόσο απλό όσο να πάρει κάποιο επιπλέον χρόνο μαζί σας, ίσως κάνοντας μια βόλτα στο πάρκο για κάποια πρακτική batting.
- Κάνε τον υπεύθυνο. Αν το παιδί βλάψει το ακίνητο κάποιου, θα πρέπει να πληρώσει για να το διορθώσει, είτε από το επίδομά του είτε με τα χρήματα που κερδίζει κάνοντας επιπλέον δουλειές γύρω από το σπίτι. Μην το πλαισιώνετε ως τιμωρία από τον γονέα στο παιδί. μάλλον, τονίζουμε ότι είναι η φυσική συνέπεια μιας πολεμικής πράξης και ότι οποιοσδήποτε (παιδί ή ενήλικας) που βλάπτει τα υπάρχοντα κάποιου άλλου προσώπου θα πρέπει να κάνει το ίδιο.
- Διδάξτε τους ηθικούς λόγους για τους οποίους δεν ενεργείτε επιθετικά. Ο γονέας πρέπει να πει στο παιδί ότι η σωματική άσκηση δεν είναι σωστή επειδή

βλάπτει άλλους ανθρώπους. Για να αναπτύξει την ενσυναίσθηση και την ηθική, χρειάζεται τον γονέα να διατυπώσει ορισμένες αρχές, συμπεριλαμβανομένου ότι πρέπει να σκεφτεί πώς οι πράξεις του επηρεάζουν άλλους ανθρώπους⁴⁵.

Συμπερασματικά, ο γονέας πρέπει να μιλήσει με το γιατρό του παιδιού εάν οι παραπάνω τεχνικές δεν αποφέρουν αποτέλεσμα ή εάν η επιθετική συμπεριφορά του παιδιού το δυσκολεύει να συμμετάσχει σε σχολικές, οικογενειακές ή άλλες δραστηριότητες. Ανάλογα με τα προβλήματα που αποκαλύπτονται, η θεραπεία μπορεί να περιλαμβάνει τη συμπεριφορική θεραπεία, μια εξειδικευμένη εκπαιδευτική προσέγγιση στο σχολείο, την οικογενειακή συμβουλευτική ή ακόμα και συνταγογραφούμενα φάρμακα⁴⁶.

⁴⁵ American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. Facts for Families: Conduct Disorders. 2004

⁴⁶ Childrens Hospital Boston. Childrens Hospital Boston presents at the 2006 Pediatric Academic Societies Annual Meeting.

4.2 ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.

Η επιθετικότητα και η συσσώρευση των αρνητικών συμπεριφορών (όπως η αντιθετική συμπεριφορά, η καταστροφική συμπεριφορά) που συνήθως συνοδεύει είναι μια από τις πιο σοβαρές και διαδεδομένες παιδικές προκλήσεις ψυχικής υγείας. Πράγματι, η επιθετικότητα είναι συχνά το κύριο χαρακτηριστικό της αμφισβητούμενης αμφισβητούμενης διαταραχής και της διαταραχής της συμπεριφοράς. Πολλά από τα πιο δαπανηρά και επιζήμια κοινωνικά προβλήματα έχουν τις ρίζες τους σε προβλήματα πρόωρης συμπεριφοράς. Αυτά τα προβλήματα, ιδιαίτερα όταν εμφανίζονται στην πρώιμη παιδική ηλικία, είναι εξαιρετικά σταθερά και προβλέπουν κακές εκβάσεις. Πράγματι, περίπου τα μισά από τα παιδιά που εντοπίστηκαν με προβλήματα συμπεριφοράς στο νηπιαγωγείο εξακολουθούν να εμφανίζουν το πρότυπο συμπεριφοράς σε όλη την παιδική ηλικία και σε πρώιμη εφηβεία. Η επιθετικότητα και η γενικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων είναι δύσκολο να αποφευχθούν επειδή καθορίζονται από πολλαπλούς παράγοντες και διατηρούνται μέσα σε διάφορα οικολογικά συστήματα (οικογένεια, ομάδα ομοτίμων, σχολείο). Οι παράγοντες κινδύνου που συνδέονται με αυτά τα προβλήματα συμπεριφοράς τείνουν να συσσωρεύονται και οι παράγοντες κινδύνου από ένα δεδομένο αναπτυξιακό στάδιο τείνουν να αυξάνουν τον κίνδυνο σε επόμενες φάσεις⁴⁷.

Αν και οι γενετικοί και βιολογικοί παράγοντες κινδύνου αυξάνουν σίγουρα τον κίνδυνο σε ορισμένα παιδιά, οι περιβαλλοντικές συνθήκες αυξάνουν σημαντικά τον κίνδυνο παιδικών προβλημάτων ψυχικής υγείας, συμπεριλαμβανομένης της επιθετικότητας. Οι οικονομικές και κοινωνικές αντιξοότητες συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία των παιδιών αλλά και έμμεσα επηρεάζονται από αυτήν μέσω διάφορων μηχανισμών, συμπεριλαμβανομένων των πρακτικών γονικής ψυχικής υγείας και

⁴⁷ Derzon, J. H. (2001). Antisocial behaviour and the prediction of violence: A meta-analysis. *Psychology in the Schools*, 38(2), 93–106.

γονικής μέριμνας. Οι γονείς των παιδιών με προβλήματα συμπεριφοράς τείνουν να αντιμετωπίζουν περισσότερες δυσκολίες στη διαχείριση της συμπεριφοράς των παιδιών τους. Μερικοί γονείς είναι πιο χαλαροί ή ασυνεπείς στην πειθαρχία τους, ενώ άλλοι είναι ιδιαίτερα εχθρικοί και τιμωροί. Αυτά τα στυλ μπορούν επίσης να βρεθούν σε συνδυασμό. Πολλοί γονείς που εκδηλώνουν αξιοσημείωτα πειθαρχικά πρότυπα πειθαρχίας έχουν σχέσεις με τα παιδιά τους που περιγράφονται ως καταναγκαστικοί κύκλοι. Αυτά τα πρότυπα είναι ιδιαίτερα επιζήμια για τα παιδιά επειδή ενισχύουν ένα αρνητικό πρότυπο συμπεριφοράς και "τα διδάσκουν" ότι η επιθετικότητα και η αρνητική συμπεριφορά είναι αποτελεσματικοί τρόποι για την επίτευξη προσωπικών στόχων. Τα παιδιά που εμφανίζουν αυξημένα επίπεδα επιθετικότητας, ιδίως σε περισσότερα από ένα περιβάλλον, είναι πιο πιθανό να δυσκολεύονται να μεταβούν στο σχολείο και να συμμετάσχουν στη διαδικασία μάθησης. Έχουν λιγότερες κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες, γεγονός που τους θέτει σε κίνδυνο την απόρριψη των μαθητών. Η αρνητική συμπεριφορά τους υπονομεύει επίσης την ικανότητά τους να έχουν θετικές σχέσεις με τους δασκάλους τους. Η αρνητική συμπεριφορά, η κακή δέσμευση και η απόρριψη από τους ενήλικες και άλλα παιδιά υπονομεύουν όλα τα ακαδημαϊκά επιτεύγματα, γεγονός που αποτελεί πρόσθετο παράγοντα κινδύνου για μελλοντική δυσλειτουργία⁴⁸.

Έχουν αναπτυχθεί αρκετές προληπτικές παρεμβάσεις επικεντρωμένες στα παιδιά για τη μείωση των προβλημάτων συμπεριφοράς στα παιδιά δημοτικού σχολείου, αλλά υπάρχουν πολύ λιγότερες παρεμβάσεις για παιδιά ηλικίας κάτω των 5 ετών. Οι περισσότερες από αυτές τις παρεμβάσεις πραγματοποιούνται με παιδιά ηλικίας προσχολικής ηλικίας και τις οικογένειές τους, λόγω πολλών παραγόντων. Πρώτον, υπάρχει μια αναπτυξιακή αύξηση στην αντιθετική και επιθετική συμπεριφορά των παιδιών γύρω στην ηλικία των 2 ετών και είναι πολύ πιο εύκολο να εκτιμηθούν αξιόπιστα αυτές οι συμπεριφορές και να εντοπιστούν τα παιδιά σε

⁴⁸ Egger, H. L., & Angold, A. (2006). Common emotional and behavioural disorders in preschool children: Presentation, nosology, and epidemiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(3/4), 313–337.

κίνδυνο μόλις περάσουν αυτή την αναπτυξιακή περίοδο (περίπου 4 ετών). Επιπλέον, δεδομένου ότι η γνωστική, γλωσσική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών παρουσιάζει δραματικές εξελίξεις κατά τη διάρκεια της προσχολικής περιόδου, αυτή τη στιγμή είναι καλύτερα εξοπλισμένοι για να μάθουν κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες που χρησιμεύουν ως προστατευτικοί παράγοντες κατά την ανάπτυξη ή τη συνέχιση επιθετικών συμπεριφορών⁴⁹.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι αρκετές προληπτικές παρεμβάσεις, ιδιαίτερα εκείνες που επικεντρώνονται στην ενίσχυση των γνωστικών δεξιοτήτων των παιδιών, έχουν επίσης μειώσει την επιθετικότητα των παιδιών. Αυτό το δευτερεύον κέρδος υπογραμμίζει τη διασύνδεση των συστημάτων κατά τη διάρκεια της προσχολικής περιόδου και απεικονίζει τον τρόπο με τον οποίο οι πρώιμοι παράγοντες κινδύνου συνδέονται με πολλαπλά αποτελέσματα. Η βία και η προθυμία χρήσης της βίας δυστυχώς εξακολουθούν να είναι πολύ πρόσφατα ζητήματα μεταξύ των παιδιών και των εφήβων. Όχι μόνο τα θύματα που υφίστανται βιώνουν βία: Η συμπεριφορά των δραστών της βίας συνδέεται επίσης με πολλούς κινδύνους, οι οποίοι, μακροπρόθεσμα, μπορούν να παρεμποδίσουν σημαντικά το αναπτυξιακό τους δυναμικό. Τα όρια των εκπαιδευτικών για αντοχή στο συνοδευτικό άγχος επίσης ξεπερνούνται συχνότερα. Πολύ λίγοι μαθητές δεν εκτίθενται σε βία κατά τη διάρκεια των σπουδών τους στο σχολείο. Τα ποσοστά επικράτησης που αναφέρθηκαν, ωστόσο, ποικίλλουν σημαντικά, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί σε διάφορα μεθοδολογικά προβλήματα στις επιδημιολογικές μελέτες. Έτσι, για παράδειγμα, τα δεδομένα που δίνονται μπορούν να εξαρτώνται από το διαγνωστικό κριτήριο ή το χρησιμοποιούμενο όργανο, από την μεμονωμένη πηγή δεδομένων, από τη χρονική περίοδο που λαμβάνεται υπόψη (π.χ. επιπολασμός σημείων έναντι επικράτησης κατά τη διάρκεια ζωής) επιλεκτική), για το φύλο και την ηλικιακή ομάδα που εξετάστηκε.

⁴⁹ Farrington, D. P., & Welsh, B. C. (2007). Saving children from a life of crime. Early risk factors and effective interventions. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

Για το λόγο αυτό, οι διαπιστώσεις σχετικά με την πορεία ή την ανάπτυξη επιθετικής συμπεριφοράς δεν είναι συνεπείς⁵⁰.

Τα σωματικά επιθετικά συμπεριφορικά σχήματα εμφανίζονται συχνότερα στην ηλικία των τριών ετών και στη συνέχεια πέφτουν σημαντικά. Frick et al. (1993), εκτός από την μετα-αναλυτική επισκόπηση, τις συγκεντρώσεις συγκεκριμένων ηλικιών των διαφόρων κοινωνικών προβλημάτων. Σύμφωνα με αυτό, οι κλινικά συναφείς αντιπολιτευτικές συμπεριφορές εμφανίζονται κυρίως στην προσχολική ηλικία, ενώ οι επιθετικές διαταραχές και ο βανδαλισμός γίνονται πιο συχνές στην αρχαιότερη δημοτική ηλικία, και οι παραβιάσεις της κατάστασης (π.χ. παρακάμπτοντας το σχολείο) συμβαίνουν ιδιαίτερα συχνά στην ηλικία της μέσης σχολικής ηλικίας ή / μέση παιδική ηλικία. Ιδιαίτερα η αυταρχική και η αμέλεια στυλ γονικής μέριμνας φαίνεται να συνδέονται με την ανάπτυξη προβλημάτων συμπεριφοράς μη κοινωνικής φύσης, ενώ το αυθεντικό στυλ γονικής μέριμνας έχει πιο προστατευτικές και αντισταθμιστικές συνέπειες. Η γονική βία αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποφασιστικός παράγοντας κινδύνου για την αποπροστατευτική και παραβατική συμπεριφορά. Δεν πρέπει να υποθέσουμε στη διαδικασία ότι υπάρχει μια μονοκατευθυντική μεταφορά των αποτελεσμάτων από τους γονείς στο παιδί, αλλά μάλλον διάφορες αλληλεπιδράσεις μεταξύ της γονικής και της παιδικής νοοτροπίας, των αποδόσεων και των συμπεριφορών⁵¹.

Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η κοινωνική συμπεριφορά ενισχύεται σε πολύ πρώιμα αναπτυξιακά στάδια και οι συχνές και κλιμακούμενες επαναλήψεις των αρνητικών αλληλεπιδράσεων γονέα-παιδιού προετοιμάζουν έτσι το έδαφος για μακροχρόνιες διεργασίες ανάπτυξης. Οι γονικές συγκρούσεις φαίνεται να είναι ένας ιδιαίτερος παράγοντας κινδύνου για τις απορριπτικές συμπεριφορές των παιδιών εάν

⁵⁰ Gifford-Smith, M., Dodge, K. A., Dishion, T. J., & McCord, J. (2005). Peer influence in children and adolescents: Crossing the bridge from developmental to intervention science. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33(3), 255–265.

⁵¹ Huesmann, L. R., Moise-Titus, J., Podolski, C.-L., & Eron, L. D. (2003). Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and their aggressive and violent behaviour in young adulthood: 1977-1992. *Developmental Psychology*, 39(2), 201–221.

ενεργούν με επιθετικό τρόπο και οδηγούν σε ενδοπροσωπικές και διαπροσωπικές ασυνέπειες στη συμπεριφορά των γονέων, γεγονός που αυξάνει πάρα πολύ τον κίνδυνο δυσλειτουργικών συμπεριφορικών προβλημάτων, ιδιαίτερα στα αγόρια. Οι συνδέσεις μεταξύ των προβλημάτων ψυχικής υγείας των γονέων και της αποπροσανατολικής συμπεριφοράς των παιδιών φαίνεται ότι μεταδίδονται μέσω της σχετιζόμενης, διαταραγμένης αλληλεπίδρασης και / ή αρνητικά επηρεασμένου εκπαιδευτικού στυλ. Για παράδειγμα, τα ασταθή και αποδιοργανωμένα μοτίβα συνημμένων αυξάνουν τον κίνδυνο ανάπτυξης προβλημάτων συμπεριφοράς δυσπιστίας. Αντίθετα, τα παιδιά που είναι καλά συνδεδεμένα αντιμετωπίζουν άλλους ανθρώπους με μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και λιγότερη εχθρότητα και μπορούν έτσι να σφυρηλατήσουν σημαντικά και πιο σταθερές διαπροσωπικές σχέσεις. Συμπερασματικά, ένας παράγοντας κινδύνου για την επιθετική συμπεριφορά που συζητήθηκε όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια είναι η κατανάλωση βίαιων φακέλων ή / και η αναπαραγωγή παιχνιδιών στον υπολογιστή που δοξάζουν τη βία. Εν κατακλείδι, διάφορες μελέτες δείχνουν ότι το επιθετικό περιεχόμενο των μέσων ενημέρωσης οδηγεί σε βραχυπρόθεσμη αύξηση των επιθετικών συμπεριφορών στα παιδιά και τους εφήβους και δείχνει μακροπρόθεσμες συσχετίσεις - αν και μόνο αδύναμες - μεταξύ της ποσότητας της καταναγκαστικής στην παιδική ηλικία τηλεοπτικής βίας και της επιθετικής συμπεριφοράς ως ενηλίκων⁵².

⁵² Schick, A., & Cierpka, M. (2013). International evaluation studies of Second step, a primary prevention programme: A review. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 18(3), 241–247.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εν ολίγοις, όλες οι διαδικασίες παρέμβασης των γονέων σε επιθετικά παιδιά έχουν διαφορετικά πλεονεκτήματα και αδυναμίες, τη δική τους «φύση» και συγκεκριμένο χώρο βελτίωσης και ανάπτυξης. Τα παρόντα αποτελέσματα αξιολόγησης πρέπει τώρα να επεκταθούν σε μελλοντικές μελέτες για την ικανότητά τους να γενικεύουν και να παραμένουν σταθερά. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, είναι απαραίτητο να αναπτυχθούν και να χρησιμοποιηθούν ειδικά όργανα μέτρησης για την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων και της διαδικασίας. Η μελλοντική έρευνα απαιτεί να διερευνούνται "παραγοντικοί παράγοντες", π.χ. τα κίνητρα των ατόμων που εφαρμόζουν το πρόγραμμα ή υποστηρίζουν τη μεταφορά. Επιπλέον, θα ήταν χρήσιμο να διερευνηθούν διεξοδικά οι αναφερόμενες πλευρές, όπως η προαγωγή της λεκτικής επάρκειας και οι θετικές συνέπειες για το έργο των επαγγελματιών. Ένα από αυτά θα μπορούσε να είναι η σχέση μεταξύ σχολικού επιτεύγματος και κοινωνικής συναισθηματικής γνώσης.

Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί πως έχει δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην πρόληψη προβλημάτων συμπεριφοράς παρά στην πρόληψη των συμπεριφορών που σχετίζονται με εσωτερικές διαταραχές. Παρά την προσοχή αυτή, οι προληπτικές προσπάθειες έχουν οδηγήσει σε μέτρια αποτελέσματα και πολύ λίγες μελέτες έχουν δείξει πράγματι μειώσεις στον επιπολασμό των διαταραχών. Επιπλέον, η πλειονότητα των προληπτικών παρεμβάσεων που απευθύνονται σε παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς έχουν σχεδιαστεί για παιδιά ηλικίας δημοτικού σχολείου και όχι για παιδιά μικρότερης ηλικίας. Τα πιο ισχυρά αποτελέσματα έχουν βρεθεί σε προγράμματα πολλαπλών συνιστωσών τα οποία στοχεύουν σε πολλούς τομείς, αλλάζοντας συστήματα και περιβάλλοντα καθώς και άτομα και οικογενειακές μονάδες.

Τέλος, οι μελλοντικές μελέτες σχετικά με το δεύτερο βήμα θα πρέπει επίσης να διερευνήσουν τις ιδιαιτερότητες του προγράμματος, διότι δεν έχουν εξεταστεί

επαρκώς σε παλαιότερες μελέτες. Εν κατακλείδι, υπάρχει ένα εντυπωσιακό ερευνητικό έλλειμμα στον τομέα της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων πρόληψης της βίας σχετικά με το πώς το φύλο των εκπαιδευτών μετριάζει τα αποτελέσματα των προγραμμάτων (αλληλεπιδράσεις). Τα σχετικά ερευνητικά αποτελέσματα θα απεικόνισαν τις επιπτώσεις του προγράμματος (και θα έπρεπε) να επιτρέψουν την ανάπτυξη ενοτήτων προγραμμάτων για το φύλο και / ή μια εννοιολογική αντίληψη για το φύλο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την αντιμετώπιση της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. Facts for Families: Fighting and Biting. 2008.
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. Facts for Families: Conduct Disorders. 2004
- Angold, A. and Costello, E.J. (2000) 'The Child and Adolescent Psychiatric Assessment (CAPA)', *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, Vol. 39, pp. 39–48
- Bakermans-Kranenburg, M.J., van IJzendoorn, M.H. and Juffer, F. (2003) 'Less is more: meta-analysis of sensitivity and attachment interventions in early childhood', *Psychological Bulletin*, Vol. 129, pp. 195–215
- Bandura A: *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1986.
- Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1963). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 575-582
- 1 Bernhardt E. Cohabitation in marriage? Preferred living arrangements in Sweden. 2004
- Bjoerkqvist, K., Oesterman, K., & Kaukiainen, A. (1992). The development of direct and indirect aggressive strategies in males and females. In K. Bjoerkqvist & P. Niemelae (Eds.), *Of mice and women: Aspects of female aggression* (pp. 51–64). San Diego, CA: Academic Press

- Bokhorst, C.L., Bakermans-Kranenburg, M.J., Fearon, R.M., van IJzendoorn, M.H., Fonagy, P. and Schuengel, C. (2003) 'The importance of shared environment in mother–infant attachment security: a behavioural genetic study', *Child Development*, Vol. 74, pp. 1769–82

- Brendgen, M., Dionne, G., Girard, A., Boivin, M., Vitaro, F., & Pérusse, D. (2005). Examining genetic and environmental effects on social aggression: A study of 6-year-old twins. *Child Development*, 76, 930–946.

- Broidy, L.M., Nagin, D.S., Tremblay, R.E., Bates, J.E., Brame, B., Dodge, K.A., et al. (2003). Developmental trajectories of childhood disruptive behaviors and adolescent delinquency: A six-site, cross-national study. *Developmental Psychology*, 39, 222–245.

- Bugental, D.B. and Happaney, K. (2004) 'Predicting infant maltreatment in low-income families: the interactive effects of maternal attributions and child status at birth', *Developmental Psychology*, Vol. 40, pp. 234–43

- Bushman B.J., & Anderson C.A.(2001).Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*, 108, 273–279.

- Card NE, Stucky BD, Salawani GM, Little TD: Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: a meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*. 2008, 79: 1185-1229.

- Childrens Hospital Boston. Childrens Hospital Boston presents at the 2006 Pediatric Academic Societies Annual Meeting.

- Cleverley K, Szatmari P, Vaillancourt T, Boyle M, Lipman E: Developmental trajectories of physical and indirect aggression from late childhood to adolescence:

sex differences and outcomes in emerging adulthood. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2012, 51: 1037-1051

- Cowan PA, Cowan CP. In: *How working with couples fosters children's development: From prevention science to public policy*. Schulz Marc S., editor. 2010. pp. 211–228.

- Crick, N.R., Bigbee, M.A., & Howes, C.(1996).Gender differences in children's normative beliefs about aggression: How do I hurt thee? Let me count the ways. *Child Development*, 67, 1003–1014.

- Dance, C., Rushton, A. and Quinton, D. (2002) 'Emotional abuse in early childhood: relationships with progress in subsequent family placement', *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 43, pp. 395–407

- Derzon, J. H. (2001). Antisocial behaviour and the prediction of violence: A meta-analysis. *Psychology in the Schools*, 38(2), 93–106.

- Desforges, C. and Abouchaar, A. (2003) *The Impact of Parental Involvement, Parental Support and Family Education on Pupil Achievement and Adjustment: A Literature Review*. Department for Education and Skills Research Report RR433. London: HMSO

- Du Y, Kou J, Coghill D: The validity, reliability and normative scores of the parent, teacher and self report versions of the Strengths and Difficulties Questionnaire in China. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*. 2008, 2: 8-10.

- Egger, H. L., & Angold, A. (2006). Common emotional and behavioural disorders in preschool children: Presentation, nosology, and epidemiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(3/4), 313–337.

- Emler, N. (2001) *Self-esteem: The Costs and Causes of Low Self-worth*. York: York Publishing Services/Joseph Rowntree Foundation

- Farrington, D. P., & Welsh, B. C. (2007). *Saving children from a life of crime. Early risk factors and effective interventions*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

- Fletcher, A.C., Steinberg, L. and Williams-Wheeler, M. (2004) 'Parental influences on adolescent problem behaviour: revisiting Stattin and Kerr', *Child Development*, Vol. 75, pp. 781–96

- Flouri, E. and Buchanan, A. (2002) 'What predicts good relationships with parents in adolescents and partners in adult life? Findings from the 1958 British Birth Cohort', *Journal of Family Psychology*, Vol. 16, pp. 186–98

- Gifford-Smith, M., Dodge, K. A., Dishion, T. J., & McCord, J. (2005). Peer influence in children and adolescents: Crossing the bridge from developmental to intervention science. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33(3), 255–265.

- Golombok, S., Brewaeys, A., Giavazzi, M.T., Guerra, D., MacCallum, F. and Rust, J. (2002) 'The European study of assisted reproduction families: the transition to adolescence', *Human Reproduction*, Vol. 17, pp. 830–40

- Horwitz BN, Neiderhiser JM, Ganiban JM, Spotts EL, Lichtenstein P, Reiss D. Genetic and environmental influences on global family conflict. *Journal of Family Psychology*. 2010;24:217–220. doi: 2010-07067-014

-

<http://nefeli.lib.teicrete.gr/browse/seyp/ker/2009/KarkanakiMelpo,KaffetziPolyxeni/attacheddocument-1279269634-544117-20435/Karkanaki2009.pdf>

- Hubbard JA, Smithmyer CM, Ramsden SR, Parker EH, Flanagan KD, Dearing KF, Relyea N, Simons RF (2002) Observational, physiological, and self-Report measures of children's anger: relations to reactive versus proactive aggression. *Child Dev* 73:1101–1118
- Huesmann, L. R., Moise-Titus, J., Podolski, C.-L., & Eron, L. D. (2003). Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and their aggressive and violent behaviour in young adulthood: 1977-1992. *Developmental Psychology*, 39(2), 201–221.
- Kempes, M., Matthys W., de Vries, H., & van Engeland, H. (2005). Reactive and proactive aggression in children: A review of theory, findings and the relevance for child and adolescent psychiatry. *European Journal of Child and Adolescent Psychiatry*, 14, 11–19.
- Kerig PK, Swanson JA. In: *Ties that bind: Triangulation, boundary dissolution, and the effects of interparental conflict on child development*. Schulz Marc S., editor. 2010. pp. 59–76.
- Little TD, Henrich CC, Jones SM, Hawley PH (2003) Disentangling the “whys” from the “whats” of aggressive behaviour. *Int J Behav Dev* 27:122–133
- Loney, B.R., Frick, P.J., Clements, C.B., Ellis, M.L., & Kerlin, K. (2003). Callous-unemotional traits, impulsivity, and emotional processing in antisocial adolescents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32, 66–80.
- Meloy JR (1988) *The psychopathic mind: origins, dynamics and treatment*. Northvale, NJ: Jason Aronson
- Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis. *Developmental Psychology*, 1-5, 6U-660.

- Ostrov JM, Murray-Close D, Godleski SA, Hart EJ: Prospective associations between forms and functions of aggression and social and affective processes during early childhood. *Journal of Experimental Child Psychology*. 2013, 116: 19-36
- Reiss AJ, Roth JA (eds.): *Understanding and Preventing Violence*. Washington, DC, National Academy Press, 1993.
- Schank, R., & Abelson, R. (1977). *Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Schermerhorn AC, D'Onofrio BM, Turkheimer E, Ganiban JM, Spotts EL, Lichtenstein P, Reiss D, Neiderhiser JM. A genetically informed study of associations between family functioning and child psychosocial adjustment. *Developmental Psychology*. 2010 doi: 10.1037/a0021362.
- Schick, A., & Cierpka, M. (2013). International evaluation studies of Second step, a primary prevention programme: A review. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 18(3), 241–247.
- Spotts EL, Prescott C, Kendler K. Examining the origins of gender differences in marital quality: A behavior genetic analysis. *Journal of Family Psychology*. 2006;20:605–613. doi: 10.1037/0893-3200.20.4.605.
- Weinshenker NJ, Siegel A (2002) Bimodal classification of aggression: Affective defense and predatory attack. *Aggression Violent Behav* 7:237–250
- Wikowski BM, Robinson MD. The cognitive basis of trait anger and reactive aggression: An integrative analysis. *Personality and Social Psychological Review*. 2008;12:3–21. doi: 10.1177/1088868307309874.

- Zwiernyńska K, Wolke D, Lereya TS: Peer victimization in childhood and internalizing problems in adolescence: a prospective longitudinal study. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2013, 41: 309-323.
- Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Θιαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Ο. & Τσιάντης, Γ. 2000: 97
- Γιοβαζολιάς, Θ., Κουρκούτας, Η., & Μητσοπούλου, Ε. (2008). Σχολικός Εκφοβισμός, Θυματοποίηση και Τύποι Διαπαιδαγώγησης του Πατέρα: Ψυχοπαιδαγωγικές και Συμβουλευτικές Παρεμβάσεις. Στο Μ. Μαλικιώση & Α. Παπαστυλιανού (επιμ). *Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στους Άντρες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπρούζος, Α., (1998). «Ο Εκπαιδευτικός ως Λειτουργός Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού». ΑΘΗΝΑ: Λύχνος.
- Σώκου, Κ., Η προαγωγή της Ψυχικής και κοινωνικής υγείας ως πολιτικής πρόληψης της βίας στο σχολείο, περιοδικό Αφιερώματα, Κλιμακα ΜΚΟ